PÉTER KATALIN

HÁZASSÁG A RÉGI MAGYARORSZÁGON

16–17. SZÁZAD

Múltidéző-zsebkönyvtár

Sorozatszerkesztő:

Horn Ildikó

PÉTER KATALIN

HÁZASSÁG A RÉGI MAGYARORSZÁGON

16–17. SZÁZAD

L'Harmattan

Készült az OTKA T 47001 számú támogatásával.
A könyv megjelenését a Nemzeti Kulturális Alapprogram támogatta.

L'Harmattan France
7 rue de l'Ecole Polytechnique
75005 Paris
T.: 33.1.40.46.79.20

L'Harmattan Italia SRL
Via Bava, 37
10124 Torino-Italia
T./F.: 011.817.13.88

ISBN 978 963 236 091 1
ISSN 1789-0306

A kiadásért felel Gyenes Ádám
A kiadó kötetei megrendelhetők, illetve kedvezménnyel
megvásárolhatók: L'Harmattan Könyvesbolt
1053 Budapest, Kossuth L. u. 14–16.
Tel.: 267-5979
harmattan@harmattan.hu
www.harmattan.hu

Olvasószerkesztő: Tiszóczi Tamás
A borítóterv Ujváry Jenő, a nyomdai előkészítés
Csernák Krisztina munkája.
A nyomdai munkákat a Robinco Kft. végezte,
felelős vezető Kecskeméthy Péter.

TARTALOM

„...az házasság dolga nem kicsiny dolog, hanem
életében embernek legfőbb dolog,
melyben ha nyer az ember, sokat nyer, ha nem,
jobb volna holta, hogynem élete..."

Thurzó György, 1598

I. BEVEZETÉS – A KÖNYV TARTALMÁRÓL

1. A MÓDSZER

Hosszas habozás után úgy döntöttem, hogy ebben a könyvben a mindennapi megismerés módszerét fogom követni. Úgy járkálok a történelemben, és úgy mondok régi emberekről véleményt, ahogyan a mindennapokban szoktam.

Módszerem két alapvető meggondolásból indul ki. Az egyik az, hogy a jelen folyamatosan válik múlttá. Ennek a ténynek vagy érzésnek a megejtő leírása Marcel Prousttól *Az eltűnt idő nyomában,* de a legközönségesebb tapasztalatok is bizonyítják. Az én generációmban például a csecsemőgondozás legfontosabb feladatai közé tartozott az állandó, idegőrlő pelenkafertőtlenítés; ma sok fiatal anya nem is hallott róla. Ha hallott, nem tudja elképzelni, hogyan csináltuk. Néhány éve újra divatba jön a sokféle eldobható pelenkás nadrág után a vászonpelenka, de az automata mosógép végleg meghonosodott. Így az anyaság egyik alapélménye, ami nekem valamikor a jelen volt, a menyeimnek távoli, érthetetlen múlt, pedig több évtizeden át mint kortársak élünk egy, esetleg több másik jelenben.

Ez a példa jól érzékelteti a múltra vonatkozó másik meggondolásom alapját. Saját generációm pelenkafertőtlenítő-élményéről írok, holott – ha belegondolok – tudom, hogy az én nemzedékemből is csak aránylag kevesen élték át. Mert voltak akkor olyan anyák, akik nem bajlódtak pelenkafertőtlenítéssel – vagy azért, mert szegények, túlhajszoltak voltak, és nem fért bele az életükbe ez az idő- és pénzigényes tevékenység, vagy lehettek olyan jómódúak, hogy másra bízták a munkát. Az értelmiségi

középosztály szemszögéből nézem a világot, mert az értelmiségi középosztály világát ismerem. Más jelenkori világokról impresszióim, futó találkozások adta értesüléseim, másoktól szerzett híreim vannak. Magyarországon kívül azonban még az értelmiségi középosztály világában is bizonytalanul mozgok. Egy foglalkozását tekintve vegyes kínai társaságból valószínűleg nem tudnám külső ismérvek alapján kiválogatni az értelmiségieket, ami a saját kultúrámban a lehető legegyszerűbb dolog.

Nincs tehát sok értelme annak, hogy éppen a múlt szereplőitől különböztessem meg magam, ha a jelenben élő *mások* megismerése is feladat. Egyszerűbb természetesen a jelenben tájékozódni, mint a múltban, de lényeges különbséget a kettő között nem látok. A múltban élt embereket éppen annyira ismerem, illetve nem ismerem, mint a maiakat. Kortársaim folyamatosan válnak a múlt szereplőivé. És mivel lehetetlen megjelölni azt a pontot, ahonnan kezdve az idő múltnak számít, a jelent és a múltat egy egységben kezelem. Nem építek falat a múlt és a jelen közé. Ha a mostanában elterjedt tudományos nyelven akarnék írni, úgy fogalmaznék, hogy nem konstruálok történelmet, mert elmúlt korokban éppen úgy vannak *ők,* mint a jelenben, a jelen szereplői pedig nem feltétlenül *mi.* Ráadásul a megfigyelő és a megfigyelt helyzetének a kezelése a tudományban sem egyszerű.

Az utóbbival kezdve: Az egy jelenben élő embereknek a szemlélővel azonos, illetve tőle különböző egységekké alakítása az antropológiára jellemző magatartás. A legismertebb példáját alighanem Bronisław Kasper Malinowskinak, a funkcionális antropológia megalapítójának a Trobriand-szigetek lakóiról írt munkája adja. A legnagyobb érdeklődést a társkapcsolatokat illető megfigyelései keltették. Malinowski arról számolt be, hogy a Trobriand-szigetek lakóinak társkapcsolatai és *a mi szerelemre alapozott házasságunk* mennyire különböznek egymástól. Vagy nagyon jól ismert, már-már a nemzetközi népszerűséget súroló Margaret Mead munkássága. Ő több évtized terepmunkájával nyolc kultúrát ismert

meg. Majd a *mi amerikai kultúránk* összefüggésébe állítva írt egy, a nő és a férfi ellentmondásosságának magyarázatát célzó, 1949-ben, majd még sokszor, magyarul legutóbb 2003-ban kiadott óriási művet.

Ennél a munkamódszernél a megfigyelés tárgya rendszerint világosan meghatározott. Bizonyos óceáni sziget vagy egy-egy sziget bizonyos területének lakói alkotják. Kevésbé világosan meghatározott a munkamódszer. Mert alapvetően általános volt ugyan az a felfogás, hogy a terepmunkát végző tudósnak a megfigyelt embercsoporttal lehetőleg hosszabb ideig együtt kell laknia, de itt be is fejeződött az általános módszertan. Nagy antropológusok naplóiból és más feljegyzéseiből az derül ki, hogy a megfigyelendő emberek nyelvét jó esetben a kutatóút megkezdése előtt kezdték el tanulni. A nyelvtudás tehát esetleges feltétel volt. Számtalan antropológiai felvétel készült misszionáriusok, gyarmati tisztviselők vagy olyan emberek tolmácsolásával, akik az antropológus anyanyelvén tanító iskolába jártak valahol, valamikor. Végül az adatszolgáltatók kiválasztása is esetleges volt. Az antropológus értelemszerűen azzal beszélt, aki hajlandó volt rá. A hajlandóságot képviselhette egyetlen személy vagy sok gyerek. És a módszertan nem zárta ki azt, hogy kultikus tánc fényképezésénél a fiatal férfiakkal rendszerint táncoló öreg asszonyokat fiatal, szép lányokkal helyettesítsék, ahogyan Mead egyik beszámolójában tette.

A módszertannál sokkal bizonytalanabb volt azonban a *mi* meghatározása. Clifford Geertz azt mondja, hogy az antropológus megfigyelő, és a megfigyelt primitív kultúra szituációjának folyamatos újrakreálása és az eredmények folytonos ismétlése a Nyugat fölényét, illetve a Nyugathoz képest számított másság fenntartásának törekvését szolgálta. Nyilván valóban így volt, vagy így volt, ha van általános értelemben vett Nyugat. Az általánosítás igénye nélkül azonban, a konkrét szövegeket olvasva, a megfigyelő pozíciója és az összehasonlítás alapja felettébb bizonytalannak látszik.

Malinowski esetében például, bár lengyel születésű volt, a *mi* feltehetőleg Anglia lakosságára vonatkozott, mert amikor terepmunkáját végezte, angol egyetemen tanított. 1922-ben használta, mintegy a saját kultúráját jellemezendő, *a mi szerelemre alapozott házasságunk* kifejezést. Akkortájt a házasság ügye a brit értelmiség egyik fontos témája volt. Egy évvel Malinowski munkája előtt jelent meg John Galsworthy igen nagy visszhangot keltő *Forsyte Sagá*jának utolsó darabja. Galsworthy észszerűségből kötött, a vagyon vagy a család gyarapodását szolgáló házasságokról írt. A szerelem minden esetben a szerelmest közvetlenül érintő vagy a környezetét sújtó tragédiát okozott. Lehet, hogy a *Forsyte Saga* 1906-tól keletkezett darabjai a kornak a válásról folytatott nagy vitájához szóltak hozzá. Lawrence Stone mindenesetre, a házasság történetének egyik legnagyobb szakértője, a válás történetében fontos szakaszként kezeli az 1906 és 1923 közötti időszakot. A kiváló szociológusnak, Leonore Davidoffnak és szerzőtársainak részletes elemzése szerint pedig az 1920-as évekkel kezdődő nagy demográfiai változások terjesztették el az angol társadalom igen eltérő szinteken élő rétegeiben a házastársak egyenlőségére alapozott párkapcsolat eszményét.

Minden tény összevetésével az derül ki, hogy bizonyosan voltak olyan elemei 1922 körül a brit társadalomnak, amelyek szerelemre alapozott házasságban éltek, de ez a szerencsés állapot nemigen lehetett általánosan jellemző. Nem egyértelmű tehát, ki volt a *mi* Malinowskinál. Hasonlóan ingatag a *mi amerikai kultúránk* fogalom, ami Meadnél pregnáns, de sok más antropológus is használta. Nem világos, kinek az Amerikájáról vagy amerikai kultúrájáról volt szó. Nyilván nem az azték vagy az inka civilizáció létrehozói vagy az ő utódaik voltak a *mi*. Ők mint *ők* ma is az észak-amerikai antropológiai megfigyelés tárgyai. Maga Mead a keményen dolgozó, kötelességteljesítő, de média-hírnévben gondolkodó New York-i típusa volt. Nem sok köze lehetett Kerouac beatnemzedékének vele kortárs tagjaihoz, vagy azokhoz az

amerikai emberekhez, akiket egy amerikai tankönyv az 1950-es évekre utalóan így ír le: *A filmről, a számítógépről, a videóról, a televízióról, a xeroxgépről* [...] *aligha álmodhattak*, és akkor, az 1950-es évek Amerikájában *az időseket, akik a gyerekek gondozásáig terjedő aktivitással vettek részt a család életében, mélyen tisztelték. Kevés volt a könyv vagy a magazin, és a megélhetéshez csak minimális intézményes tanulásra volt szükség.* Mead fő művének megjelenése idején nagyon sokféle amerikai kultúra volt.

Sokféle van ma is, de mára az antropológia gyökeresen megváltozott. Geertz szerint a primer antropológia a gyarmatbirodalmak összeomlásával elvesztette erkölcsi alapját. Talán ezért, talán egyszerűen praktikus okokból, mert a primitív kultúrák rohamosan változnak, az antropológia mintegy hazaköltözött és különböző más társadalomtudományokkal lépett szimbiózisba. Többek között a történettudománnyal. Így jegyzik mint történeti antropológiát, aminek a zászlóbontása Magyarországon egy 1984-ben tartott konferencián Hofer Tamás és Klaniczay Gábor előadása volt. Még korábban alakult ki az antropológia színeváltozásából az alternatív antropológia. Az alternatív antropológiában megfordulnak a viszonyok, és a nyugati kultúra lesz a megfigyelés tárgya. Franciaországban afrikai megfigyelők Umberto Eco szerint azt találták a legfeltűnőbbnek, hogy a franciák sétáltatni szokták a kutyájukat.

Ezek az antropológiakombinációk posztmodern eljárásnak számítanak, jóllehet jelentős előzményeik vannak. Gondolok itt példaként Mikszáth Kálmán *Új Zrínyiász*ára. Tökéletes alternatív kulturális antropológia. Vagy Acsády Ignác 16–17. századi közgazdasági viszonyainkról szólva a múltba vetített társadalmi antropológiát írt. Pusztán a posztmodern nyelvezetet nem használták. És saját tudatuk szerint egyszerűen a mondanivalójukhoz illő előadásformát választottak; nem állt szándékukban valamilyen szépirodalmi vagy tudományos irányzatot alapítani.

Végeredményben, anélkül hogy Mikszáthhoz vagy Acsádyhoz akarnám magamat mérni, valami olyasmire törekszem, amit ők valósítottak meg. Igyekszem a házasság jelenségét minél alaposabban körbejárni. Tényszerűen: összegyűjtök róla minél több adatot. Majd saját emberi és történészi tapasztalataim segítségével, mert másként nem lehet, értelmezem őket, illetve leírom az eredményeimet.

Adataim eredetéről írás közben folyamatosan tájékoztatom az olvasót. Mindig igyekszem jelezni, melyik tény honnan származik. Csak egy, igen sűrűn használt, értékes forrásegyüttesről közlök itt, előre néhány tudnivalót, mert állandó emlegetésük zavaró volna. Ez a forrásegyüttes különböző kihallgatások jegyzőkönyveiből áll. Lehettek érdekesek maguk az ügyek; minden társadalomra jellemző az, hogy milyen cselekedetekkel fordul szembe, minek a bíróság előtti megtámadására szabadítja fel az egyént. Sokat mond el továbbá az egyén helyzetéről az, hogy milyen vádakkal lép fel, illetve milyen ellene szóló vádakkal kerül szembe. Ennél hasznosabbak voltak azonban a perek különböző szereplőinek elbeszélései. Elbeszélés két okból keletkezhetett. Az első volt a bíróság kérdése. Felperesnek, alperesnek, vádlónak, vádlottnak, tanúnak a bíró kérdésére válaszul nyilatkoznia kellett a per tárgyáról. A bíróság előtti elbeszélés keletkezésének másik oka volt a bírói szakértelem hiánya. Ha a bíróság elnöke nem vezette szorosan a tárgyalást, a részvevők egész regényeket adtak elő. És talán a jegyző szakértelmétől függött, hogy mindebből mennyi került a jegyzőkönyvbe. A történésznek a per jegyzőkönyve annál hasznosabb, minél kisebb a hatósági szakértelem.

Így, mivel az egyik tanú bőbeszédűen adta elő a vallomását, a jegyző pedig az ügyhöz képest túl sokat leírt, tudtam meg, hogy a feleség ráhagyhatta a férjére a gyerek éjszakai ringatását. Egy récényi jobbágy, Dremel Mihály beszélt róla, holott a ringatásnak semmi köze nem volt ahhoz a boszorkánysághoz, amiről a perben nyilatkoznia kellett. Vagy szintén egy per jegyzőkönyvéből szereztem

tudomást arról, hogy Wesselényi László egyik szeretője saját ruhájában ment fel Wesselényihez, és *férfi ruhában, sárga csizmában, nadrágban és zöld, nyuszttal bélelt süvegben* távozott tőle. A dolog nem tartozott a per tárgyához. A tanú nyilván azért mondta el, mert érdekesnek találta azt, amire ma azt mondanánk, Wesselényi László szívesen volt együtt transzvesztita nővel. Más forrásból tudom, hogy Wesselényi apjának második felesége, Széchy Mária szeretett katonának öltözve, férfi módra lovagolni. Úgy látszik a transzvesztita nők iránti érdeklődés apáról fiúra öröklődött Wesselényiéknél.

A perek anyaga a legtöbbet kiadott források közé tartozik. A kiadók hagyományosan, mióta csak perek jegyzőkönyvei megjelennek, külön kezelik az úgynevezett boszorkánypereket és külön az egyéb perek anyagát, holott eljárásjogilag minden 16–17. századi per azonos volt. A vádlottal szemben illetékes világi vagy egyházi törvényhatóságnál kellett fellépni, és az folytatta le az eljárást. Egyházi bíróságok, szentszék előtt folyt per jegyzőkönyve nem nagyon jelent meg, nem is ismerünk sokat, mert az egyházi levéltárak személyiségi jogokra hivatkozva nem engedik kutatni őket. A boszorkányság viszont a 16–17. században világi ügy volt. Jobbágyi boszorkánnyal szemben a földesúr bírósága, az úriszék lépett fel, polgárival szemben az adott szabad királyi város bírósága, nemesivel szemben a megye, és főrangú boszorkány ügyét a királyi tábla tárgyalta. A kiadott boszorkányperek zöme úriszék előtt vagy a megyén folyt. A 19. század elszórt publikációi után az utóbbi néhány évtizedben Schram Ferenc, Klaniczay Gábor, Kristóf Ildikó, Pócs Éva és Bessenyi József adott ki kötetben, mutatókkal és más segédletekkel ellátva boszorkánypert. A szerkesztőket a munkák megjelenésének sorrendjében soroltam fel. Még az ő köteteik előtt jelent meg egy nagy forráskorpusz, Varga Endre szerkesztésében ötszáznyolcvan, kizárólag úriszék előtt folyt 16–17. századi per jegyzőkönyve. Mindösszesen körülbelül 1500 per kiadott anyaga keletkezhetett az általam tárgyalt korban.

Távolról sem mind szolgáltatott ebben a könyvben hasznosítható adatokat, de ez az anyagegyüttes bizonyult a leggazdagabb forrásnak.

2. A SZERELEM

A szerelmet a szakemberek egy része európai jelenségnek, ezen belül is nyugat-európai jelenségnek tekintette. Múlt időben írok erről a felfogásról, mert az az érzésem, hogy ha manapság még létezik is, erősen visszaszorulóban van. Az 1980-as évek közepéig volt eléggé elterjedt az az Európa-centrikus, evolucionista szemlélet, amely szerint nagyjából a felvilágosodás korától alakult ki ez az érzelem is, mint Európában minden. Anyák a felvilágosodás óta hallják meg gyerekük sírását, férjek a felvilágosodás óta kezdik partnernek tekinteni a feleségüket, illetve a feleségek a felvilágosodás óta veszik fel a társ szerepét, a nyomtatott könyv használata a felvilágosodás óta terjedt el, és így tovább. Ebben a felfogásban – kimondva, kimondatlanul – az is benne van, hogy egyszer majd az egész világ a *mi* értékeinket fogadja el.

Az evolucionista történetírás értékelvű volt, de nem harcias vagy kirekesztő. Ha az olvasó nem figyelt oda, vagy nem volt erre az összefüggésre érzékeny, észre sem vette, hogy Európáról olvas, de csak Nyugat-Európáról van szó. A nyugat-európaiak, nem nyugat-európaiak attitűdjeit tekintve nagyon jellemző a nagy magyar történész, Benda Kálmán esete a nagy francia történésszel, Pierre Chaunuvel. Jól ismerték egymást, és amikor Chaunu egyik eszmetörténetébe a magyarországi protestantizmus jelenségeit nem foglalta bele, Benda szemrehányóan írt neki. Chaunu azt válaszolta, nem ismeri a magyar viszonyokat, és még küldött is valakit, aki elment a magyarországi református vallást megtapasztalni Debrecenbe, de egyik francia sem mondta azt, hogy Magyarország nem került bele az európai eszmetörténetbe, mert nem Európa. Bendának ez a magyarázat eszébe sem jutott.

Nem volt harciasabb eleinte egy másik fontos irányzat, a történeti demográfia sem. Ez úgy került kapcsolatba a szerelemmel, hogy nagyon régi, a 19. század közepéről származó felfogás szerint a családszerkezet határozza meg a családban élő emberek egymás iránti érzelmeit. Az első modern összefoglalás erről 1965-ben, egy cambridge-i tudós, Peter Laslett tollából jelent meg. Szerinte a kapitalizmus kialakulásával létrejött kiscsaládban az európai ember érzelmi biztonságát veszítette el. Az irányzat egy másik képviselője pedig még figyelmeztette is a Nyugathoz képest elmaradott országok lakóit: gondolják meg, érdemes-e a fejlődés érdekében elmagányosodni. Vagyis akkor még, az 1970-es években, egyértelmű volt az, hogy a világ különböző részei összetartoznak.

A változás ugyanannak az évtizednek a során következett be: Nyugat-Európa leszakadt a glóbuszról, illetve a glóbusz leszakadt Nyugat-Európáról. Legmarkánsabban John Hajnal fejtette ki még az 1960-as évek második felében azt, hogy a kontinensen Szentpétervártól Fiuméig végigvonul egy demográfiai határ, aminek a nyugati oldalán az emberek boldogok, társkapcsolatban élnek, szeretik a házastársukat és gyerekeiket, míg a másik oldalon – értelemszerűen az egész nem nyugat-európai világban – nem fektetnek be érzelmi kapcsolatokba, mert általános tapasztalatuk az, hogy mindenki korán meghal, és mivel sokan születnek, könnyű az elveszetteket pótolni. Talán mások tették hozzá: a nem nyugat-európai, primitív ember nem is lett volna képes individuális érzelmekre; fatalista módon, érzéketlenül élt.

Ennek a szeretni képes – szeretni nem képes ellentéttel jellemezhető állapotnak a kezdetét eleinte nagyjából a reformáció korára tették, amitől fogva létrejött a kapitalizmus Nyugat-Európában. Később a nyugat-európaiság kezdete történelem előtti időkbe került. Európa azért lett Európa, mert mindig is európai emberek lakták, szólt az állítás.

Az egész ügy azért kapcsolatban maradt a kapitalizmussal. Az új rend kialakulására Hajnal szerint igen előnyö-

sen hatott az, hogy a nyugati ember későn házasodott. A családalapítás előtt, főleg a nők, sokat félre tudtak tenni. Mivel pedig az új házaspárok nem költöztek össze a szüleikkel – a demográfia nyelvén neolokális házasodási szokást követtek – a házasságkötés előtt gyűjtött pénzükkel és az otthonteremtésüket jellemző igényeikkel igen nagy ipari keresletet teremtettek. Ebben a koncepcióban az öregedő – gondolom, boldog – nyugati hajadonok többet tettek a kapitalizmus létrejöttéért, mint a többnyire ugyancsak nyugati és feltehetőleg ugyancsak boldog felfedezők vagy gyarmatosítók.

Hajnal tételének időben visszafelé igen messzire nyúló előzményei voltak. Friedrich Engelsre mennek vissza, és evolucionista szemléletűek. Az előzményeknek azonban nem sok közük volt ahhoz, hogy John Hajnal fellépése a nyugati önértéktudat szempontjából a legjobbkor érkezett. Nem sokkal azután, hogy Európának a második világháború utáni nagy politikai szétszakítása végbement. Churchill a vasfüggöny létezését bejelentő fultoni beszédében Rigától Fiuméig húzódó választóvonalat láttatott, Hajnal határa valamivel keletebbről, de egyébként ugyanabban az irányban haladt Szentpétervár és Fiume között. A Hajnal-tézis politikailag semleges, demográfiai adatokkal igazolta a vasfüggöny létezését. Ha egyszer a Hajnal-határtól keletre más jellegű emberek élnek, mint a határ nyugati oldalán, a kétféle népesség elválasztása egymástól mintegy magától értetődő. Nem kirekesztés Nyugat-Európába helyezni minden emberi és társadalmi értéket.

A világnak ez a házassági szokásokba csomagolt felosztása óriási vitákat váltott ki. A táborok körvonalait nem nehéz elképzelni. A nyugat-európai kutatók nagyjából általában helyeselték, a keletiek ugyancsak nagyjából általában elvetették. Utóbbiaknál azonban volt egy olyan vonulat is, amelynek a képviselői mintegy bekerülni igyekeztek az Európa-rubrikába. Ez a gúnyos értelmű fogalom, az *Európa-rubrika,* a nagy hírű Maria Todorovától származik, aki bulgár, de már

évtizedek óta észak-amerikai egyetemeken egyetemi tanár. *Szánalmas*nak nevezte azokat, akik saját értékeik vagy sajátságaik felderítése és felmutatása helyett mindenáron nyugat-európaiak akarnak lenni. Én azt írtam le valahol, hogy a házasodási szokások formai elemein, illetve a családstruktúrákon nem vitatkozom, de a szeretetlen, tompa érzelmű, fatalista hagyományos ember képét nem tudom elfogadni.

Az utóbbi nagyjából két évtizedben aztán ezek a viták nagyjából okafogyottá váltak. Bizonyos újabban született tudományos eredmények, illetve a hozzájuk vezető szemlélet kialakította a lehetőségét annak, hogy a hagyományos társadalmak érzelmi viszonyainak kutatói a bizonyítás kényszerétől megszabadulva tárgyalják témájukat. Az én érzékelésem szerint három nagy felismerés volt ebben a folyamatban döntő. A tudományos diskurzusokat tekintve egymástól függetlenül jöttek létre, mégis a legszorosabban összetartoznak.

Első helyre teszem az emberi magatartás kölcsönösségéről szóló tételt, mert ennek a megismerése hatott rám a legnagyobb erővel, és ezt tartom mindennel szemben a legfontosabbnak. Ha jól veszem ki, Erik H. Eriksontól indítható az egész gondolatmenet. Ő, aki az emberi egyéniség fejlődésének nyolc szakaszáról adott leírásával lett a Freud utáni pszichológia megalapítója, igen különböző kultúrájú emberek között praktizált mint pszichoanalitikus. Az így tett megfigyeléseiből szűrte le előbb, majd bizonyította kísérletekkel is az emberi kapcsolatokat alapvetően meghatározó kölcsönösséget. Aztán bizonytalan vagyok a tekintetben, hogy az ő hatása alatt-e vagy sem, a társadalmi élet minden területén dolgozó emberek tevékenységének vizsgálatában jelent meg az emberi cselekvés elméleteken alapuló értelmezése helyett a tapasztalatok, ha úgy tetszik, a kísérletek magyarázatának igénye. A kísérleti pszichológia a lélektan eszközeivel korábban nem művelt területekre vonult be.

A *homo reciprocans*, a *viszonzó ember* foglalja el ebben a gondolatszerkezetben azt a helyet, amelyet az

evolucionista szemlélet szerint a *homo economicus*, a *gazdálkodó ember* tart. A modernitás előtti társadalmak tanulmányozásában pedig azért fontos ez a felismerés, mert annak, aki elfogadja, már nem kell minden emberi cselekedet mögött anyagi érdeket feltételeznie. A fejlődés alapján álló tudós azt mondja, a primitív ember azért hoz a világra gyerekeket, hogy öregségében legyen kire támaszkodnia. A kölcsönösségből következően a gyerek sokféle okból születhet. Akár még azért is, mert a szülei szeretik a gyerekeket. Vagy a fejlődés összefüggésében a hagyományos társadalomban élő ember nemhogy nem ismeri a szerelmet, de alkatánál fogva egyenesen képtelen szerelmet érezni. Kölcsönösségi alapon ébredhet két ember, fiatalok vagy öregek között minden korban és a világon mindenütt olyan érzés, amit mindketten szerelemnek tekintenek. Legfeljebb nem azonos szavakkal adják egymás tudtára a szerelmet a középkori francia udvarban és a mai Tajpejben.

Két másik nagy felismerés aztán kifejezetten a szerelem tanulmányozásából született. Az egyik szerelem-definíciót is ad. Azt mondja, az a szerelem, amikor két ember saját elhatározásából, nem külső kényszer vagy hatás következtében, közös családot akar alapítani, illetve ténylegesen alapít ilyen módon közös családot. És ennek a gondolatmenetnek az elindítója, Paul C. Rosenblatt 75-féle különböző – burmai, szamoai, született amerikai, szerb, vidéki ír stb. – kultúra házasodási szokásait vizsgálta meg. Azt találta, ott van több szerelmes, ahol a fiatal pár valamelyikük szüleivel együtt folytatja házasságkötés után az életét, vagyis nincs neolokalitás. Vitapartnerei szerint a szerelem nem a házasodási szokásoktól függ, hanem a társadalmi fegyelem mikéntjétől. Ott magas a szerelemre alapozott házasságok aránya, ahol a társadalom a házasság előtti szexuális kapcsolatot mind a nő, mind a férfi oldalán bünteti.

Egy rendkívül sokat idézett szerzőpáros, William Jankoviak és Edward Fischer aztán mindennek alapján, de összesen 168 kultúra tanulmányozásának eredmé-

nyeit hozzávéve arra a megállapításra jutott, hogy a romantikus szerelem közel egyetemes emberi jelenség. Időbeli határokról sem ők, sem a Rosenblatt-féle megközelítés képviselői nem szólnak. Vagyis senkinek sem kell magyarázkodnia, ha 16. századi parasztok szerelmének tüneteiről ír. Így van, bármit tekintünk is szerelemnek. Szó lesz ebben a könyvben bizonyos özvegy Feketéné és Botka Mátyás házassági szándékáról. Többszöri hiábavaló bejelentkezés után az illetékes egyházi szerv azután engedélyezte az esküvőjüket, miután megbizonyosodott arról, hogy a pár szereti egymást. Milyen alapon mondhatná erre mai történész azt, hogy a történet egyik szereplőjének sem volt fogalma a szerelem mibenlétéről?

Végül a gondolatmenetemben felsorolandó harmadik felismerés neurológusoktól – Andreas Bartelstől és Semir Zekitől – származik. Ők a szerelem fogalmával nem foglalkoztak. Azt tekintik annak, amit kísérleti alanyaik mint szerelmet érzékelnek, illetve szerelemnek neveznek. Sokféle kulturális környezetből, tizenegy országból és különböző etnikai eredetből szedték össze a vizsgálatban részt vevő személyeket, akik agyműködésében a szerelem hatását tanulmányozták. Tanulmányaik 2000-ben úttörő jellegűek voltak. Nem azzal foglalkoztak ugyanis, amivel a szerelmet tekintve a neurológia foglalkozni szokott. Az annak a vizsgálata lett volna, hogy milyen agyműködés hoz létre szerelemnek nevezett állapotot, illetve szerelmet kiváltó ingereket.

Bartels és Zeki ezzel szemben az agynak a szerelemre adott reakcióját figyelte meg. Egy legújabban kifejlesztett módszert, a mágnesesrezonancia-vizsgálatot alkalmazták. Olyan önkéntes jelentkezőket kerestek, akik saját véleményük szerint *őszintén, mélyen és vadul szerelmesek* voltak. Kértek tőlük a szerelmük tárgyáról, valamint más szeretteikről fényképeket. És többször megismételt vizsgálatokkal azt találták, hogy az agykéreg bizonyos része a különböző érzelmi státusú emberek látványára eltérő elváltozást mutat. A szerelmet – az agykérgen –

minden más érzelemtől meg lehetett különböztetni. Így tudom visszaadni a végletekig leegyszerűsítve, ahogyan abszolút laikusként megértettem a beszámolót. Maga az eljárás azonban igen összetett. A képek nézésének megvan a módszertana, és a vizsgálat éppen úgy igényli a részt vevő személyek aktív közreműködését, mint a legkorszerűbb vizsgálati eszközöket.

Ennek a gondolatmenetnek a végére idekívánkozněk a szerelemnek valamilyen definíciója. Ideális az volna, ha nekem magamnak volna tudományos szerelemfogalmam. Sokat gondolkoztam is rajta, de nem tudtam általánosan érvényes meghatározást találni. Az én emberi és történészi tapasztalatom ugyanis az, hogy a szerelem éppen úgy az egyénre jellemző, mint a szülői szeretet. Van benne ösztön, és vannak tanult elemei. Mások sokféle szerelemfogalma közül választottam viszont egyet, amit főleg szellemesnek tartok, mellesleg nagyjából el tudok fogadni. Makkai Lászlótól, a 20. század egyik leginvenciózusabb magyar történészétől származik. Harminc évvel ezelőtt, a *Világosság* című folyóiratba írt tanulmány rövid szövegrészében vetette oda. Makkainak ez volt a szokása: olyan ötleteket, amelyekhez hasonlókról mások monográfiákat írnak, felvetett valahol, majd nem törődött velük többet. Annyi ötlete volt, hogy maga sem tudta számon tartani őket. A szerelemről szóló szövegére sem utalt a továbbiakban tudtommal soha.

A szerelem Makkai László szerint az ember elementáris erejű ösztönének, a szexualitásnak a társadalmasított formája. A kultúra része, mert a kultúra általában az ösztönök társadalmasítása. Az ösztön pedig az ember prehumán öröksége. Vagyis a kultúrák különbségei abból adódnak, hogy a mindenütt jelen lévő prehumán adottságok megnyilvánulásait egy-egy társadalom milyen normákba foglalja, hogyan humanizálja. A szerelem a társadalmak humanizáló tevékenységében különös figyelmet érdemel, mert a szexualitás a legnehezebben humanizálható prehumán örökség. Az ösztönök közül ezt lehet a legnehezebben emberi színvonalra emelni,

humanizálni. Így termi a szexuális ösztön társadalmasítása a humánum legszebb virágait.

A *prehumán* fogalom alkalmazása ebben a témában igen jó taktikai érzékkel megáldott szerzőre vall. Makkai elkerülte vele azt, hogy kifejezetten az ember és az állatok közös ösztöneiről írjon. Nyilván tudta: az olvasók nagy részének figyelmét blokkolja, ha azt kell olvasniuk, hogy az emberszabású majmok és az ember udvarlási szokásai pontosan egyformák, vagy bizonyos halak abból a szexuális izgalomból emelkednek függőleges tartásba, amit bizonyos helyzetekben az ember is érez. Minden élőlény ösztöneit az emberről szólva ember előtti adottságnak nevezni ragyogó lelemény. Úgy is lehetne fogalmazni, a *prehumán adottság* az *állati ösztön* társadalmasított megnevezése.

Nem Makkai volt azonban az egyetlen, aki néhány évtizeddel ezelőtt az ösztönök és a társadalom kapcsolatáról nyilatkozott. A téma a második világháború után néhány évtizedig a levegőben volt. Az állati brutalitás háborús tapasztalata emelte az értelmiségi érdeklődés középpontjába. Míg azonban a kutatók általában hierarchikus rendbe szervezték az elképzeléseiket, Makkai László a sokféleség koncepciójával dolgozott. Két nagy hatású, értékorientált szerző példaként abból az időből: Norbert Elias és Herbert Marcuse. Ők arra figyeltek, hogy ösztönök és társadalom viszonyának alakulása hogyan viszi előre a fejlődést. Mitől fejlettebb, tehát értékesebb egyik társadalom a másiknál. Makkainál viszont nincs értékítélet. Szerinte a 17. századi Magyarország úgy társadalmasította a szexualitást, ahogyan ő abban a bizonyos tanulmányban leírta. Más társadalmak másként jártak el. A különböző eljárások következtében kialakult szerelmek nem rendeződnek nála hierarchikus rendbe. Egyik az egyik, másik a másik kultúrára jellemző, és egyik a másiknál nem értékesebb.

Ennek a gondolatnak logikus folytatása az, hogy a szexualitás bizonyos megnyilvánulásait viszont a társadalom kriminalizálja. Makkai László a *Világosság*-beli rövid

passzusban nem fejtette ki, de nyilvánvalóan következik abból, amit leírt: a szexuális ösztön társadalmasításának nem minden formája szerelem. A 16–17. századi Magyarországon, akkor és azon a helyen, amiről ezt a szöveget írom, a szexuális vonzalomból létrejöhetett *szerelem*, *paráznaság* és *fertelmesség*. Mind a három társadalmasított ösztön, mert emberi gyakorlatban fordultak elő, és a társadalom határozott viszonyt alakított ki velük. Ezeket a fogalmakat a kortársak használták. Nem feltétlenül azonos értelemben használta őket a hatóság és a közösség. A fogalmak használatának módjából, a kijelentések alanyának személyéből, illetve a megfelelő szövegösszefüggésből következtetni lehet a fogalomba rejtett tartalom és a társadalom kapcsolatára.

A *szerelem* fogalmat mindenki használta. Magyarul két szó is volt rá, a szerelem és a *szeretet*. A modern magyarban a szeretet és a szerelem jelentése elvált egymástól, de abban a magyar nyelvben, amelyben az itt használt forrásokat írták, még egymás szinonimái voltak. A *szerelmes gyerek* és a *szeretett gyerek*, vagy a *szerelmes házastárs* és a *szeretett házastárs* ugyanaz volt. Ebben a könyvben az egyszerűség kedvéért nem teszek különbséget; csak idézeteknél tartom meg a szerelem szeretet szinonimáját. Szerelem volt dalban és prédikációban, valamint levélben. Kivételesen került a szerelem mint vád perek jegyzőkönyveibe. Mellesleg viszont, amikor tanúk időhatározói céllal életük eseményeire utaltak, gyakran beszéltek szerelemről. Durva felosztással úgy lehet fogalmazni, hogy az egyszerű emberek szerelmének történeti forrása a bírósági jegyzőkönyv, az előkelőké a magánlevél. A dalból és a prédikációból általános érvényű tényeket igen, de személyről szóló információt nem lehet nyerni. Végül szinte hihetetlen, de a szerelemről forrásként szolgál néhány korabeli törvény is.

A *paráznaság* mint fogalom, vagyis a parázna szó maga inkább a hivatalosság nyelvének a terméke. A cselekedet, illetve bizonyos cselekedetek minősítése társadalmi alku tárgya volt. Paráznaságról beszéltek papok és bírák.

A laikusok viszont, a közösség, azok az emberek, akik a paráznaságot látták, inkább körülírták vagy elmondták azokat a tényeket, amelyekre a paráznaság vádja épült. Így 1641-ben, Kántor Jánosné és férje válóperében több tanú is azt állította, hogy látta az asszonyt Dienes Szabóval, aki szerintük a szeretője, együtt fürdeni otthon, de elbeszélésükben a *paráznaság* fogalmat nem alkalmazták. A *fertelmesség* végül kevésbé hivatalos szó. Nemcsak hatóságok képviselői, hanem laikusok is gyakran használták. Valószínűleg azért alakult így, mert a társadalom többsége által kriminalizált tényekre épült. A hatósági és a közösségi vélemény a fertelmesség ügyében egybeesett. Azt a szexuális megnyilvánulást illették ezzel a névvel, amely a nagy többség megítélése szerint természetellenes volt. Így az *állattal fertelmeskedett* vád hangzott el többször úriszék előtt. Vagy *fertelmeskedett gyerekkel* sári falu tanítója a kisfiúk szülei szerint nem is egyszer. És *fertelmeskedett a maga nemével* Melius Juhász Péter református püspök prédikációjában sok férfi, valamint asszony.

A közösség és a hatóság által egyaránt kriminalizált szexuális vonzalmakról ebben a könyvben nem írok. Azokat a társadalmasított szexuális ösztönöket vonom be az elbeszélésembe, amelyekre az itt tárgyalt korban házasság épülhetett. Ezzel nem akarom azt állítani, mintha házasság csak szerelemből jöhetett volna létre.

3. A KÖNYV TÉMÁJÁRÓL

A házasság ma Magyarországon a családjogi törvény értelmében férfi és nő közjegyző előtt, két tanú jelenlétében vállalt tartós kapcsolata. Hasonló rendelkezések élnek a világ országainak többségében is. A házasságot minden kultúrában házasságkötési ceremóniával vagy rítussal teremtik meg. Ezt a rítust széles körben nevezzük esküvőnek. Minthogy azonban a magyar házasság szó sokféle jelentésű, bevezető állításomat akár úgy is meg lehetne

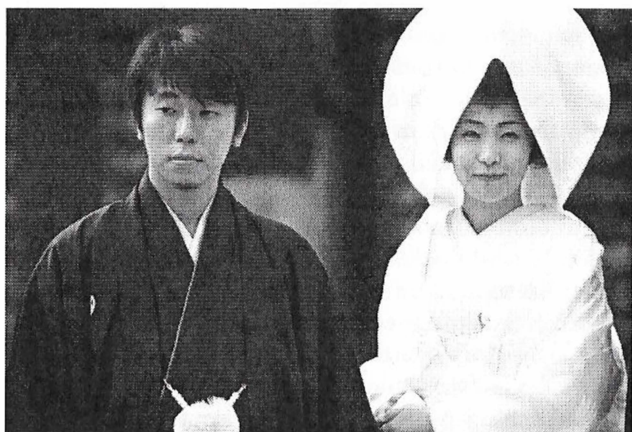
fogalmazni, hogy a házasságot házassággal hozzák létre. A két házasság a legtöbb kultúrában feltételezi egymást: a házassági rítust akkor gyakorolják, ha meghatározott formájú együttélést, házasságot akarnak teremteni, illetve a házassági együttélést a rítussal hozzák létre. Más nyelvekben erre a rítusra és erre a fajta együttélésre nem feltétlenül azonos szóval utalnak, de a ceremóniával létrehozott együttélést a legtöbb kultúra ismeri.

A rítusnak nagyon sokféle formája van. Lehet annyi, hogy a házasodni kívánó felek a szent tűz előtt hét lépést tesznek egymás mellett, mint Bali szigetén, és lehet egy önkormányzati tisztviselő, valamint két tanú előtt a két fél által egybehangzóan tett kijelentés, mint Magyarországon, vagy hogy a felek külön-külön végrehajtott vonulás után leülnek egymás mellé díszes székbe, mint Kínában. Az eljárás lényege a formai sokféleség ellenére minden alakban azonos, a jövendő házaspár kapcsolatának társadalmi és állami elismertetése. A társadalmi elismertetés, aminek sokféle útja lehet – a pár gyakori közös sétájától a korzón a pletyka szándékos beindításáig –, ugyanis a múlt század közepe óta a világon sehol nem elég. Mindenütt modern, bürokratikus államok jöttek létre, és gyakorolják a házasságok nyilvántartásának jogát. Törvény által kijelölt szervek anyakönyvnek nevezett hivatalos kimutatást vezetnek a házasságkötésekről. Amennyiben valaki az államtól járó szolgáltatásokra igényt tart, célszerű, ha az állam által elismert formában köt házasságot, jóllehet az állam által elismert forma nem feltétlenül egyezik meg a társadalmakban valamikor mintegy természetesen született rítusokkal.

Hagyományosan a házasságkötés szertartása szokáson vagy közmegegyezésen alapult. Ez a tulajdonsága mára különböző hatások következtében megszűnt. Vannak kutatók, akik szerint a mai házasságkötés – szemben a korábbi formákkal – a magánszféra egyénre szabott, bensőséges élménye. Én a házasság általános állami szabályozottságát nem tudom a magánélet részének tekinteni. És az esküvőt követő ünnepség bizonyosan lehet

bensőséges, de magában a házasságkötésben nincs semmi egyéni. A 20. század közepe óta a világon mindenütt törvény szabályozza a házasság hivatalosan elfogadott formáját. Az egykori gyarmatbirodalmaknak azokon a részein, ahol az idegen állam kivonulása után történt a szabályozás, az ősi rítusok végrehajtása lett törvény. Sokkal általánosabb azonban az, hogy a törvény által kijelölt hivatalban kell tanúk előtt nyilatkozni. Európa nagy részén, ahol az új szabályozást megelőzően sem gyakoroltak már törvényesen ősi szokásokat, az egyházi házasság jogbiztosító ereje megszűnt. Magyarországon, Franciaországban és az Amerikai Egyesült Államokban például csak a polgári házasság teremt törvényes házasságot; a közbeszédben egyházi esküvőnek nevezett szertartás nem jár világi jogkövetkezménnyel. Az Egyesült Királyságban viszont, ahol az uralkodó nemcsak államfő, hanem az anglikán egyház legfőbb elöljárója is, a polgári házasság és az anglikán egyházi házasság egyenlő értékű. Más egyházak ceremóniája azonban ott sem teremt érvényes házasságot. Egyes helyeken, mint például Japánban, nem kell a hatóság előtt személyesen megjelenni. Elég, ha a tetszőleges szokás szerint véghezvitt házasságot hivatalosan bejelentik. Szlovákiában, ahol minden felekezet egyházi szertartása házasságot teremt, a lelkész küld értesítést a hatóságnak, hogy államilag anyakönyvezzék a házasságot. A továbbiakban pedig az állami anyakönyvi kivonat a jogbiztosító okmány.

A házasság körül ma, pontosabban néhány évtizede kétféle változás figyelhető meg. Az egyik azoknak a magatartásából adódik, akik élvezik a házasodás jogát. Ők mind nagyobb arányban lemondanak a házasságról. A másik változást azok okozzák, akik a házasodás jogával nem rendelkeznek. Ők mind nagyobb arányban követelik a házasodás szabadságát. Az első csoportba heteroszexuális párok, a másodikba azonos nemű párok tartoznak. A népszerű nevükön szinglinek nevezett fiatal egyedülállókat nem sorolom egyik csoportba sem. Nem mintha társadalmi méretű jelenlétüket nem tartanám az

1. kép. Japán jegyespár esküvői díszben

utóbbi néhány évtized jellegzetes fejleményének. Inkább azért hagyom ki őket, mert a házasságon kívüli állapotot általános megfigyelés szerint nem tekintik véglegesnek.

A házasságon kívüli együttélés az 1960-as években még periferiális jelenség, a nagyon gazdagok és a nagyon szegények töredékének életmódja volt. Ki gondolta volna, hogy két évtized alatt Európa minden országában elterjed? Az utóbbi fejleményt a mindennapokban jól megfigyelhető volta mellett a demográfia számai bizonyítják. Csehországban és Litvániában az 1980-as évek közepe óta nagyjából megnégyszereződött a házasságon kívül együtt élők gyerekeinek a teljes népesség fertilitásához viszonyított aránya. Ez a növekedés közel általános az egész világon. Egy holland népességtudományi intézet adatai szerint a nem házasságban együtt élők gyerekeinek a lakosság összes gyerekéhez viszonyított aránya, a demográfiai termékenységük – az egyes országok általános demográfiai, gazdasági, társadalmi, politikai viszonyainak alakulásától függetlenül – 1960 óta folyamatosan emelkedett és az 1980-as esztendők közepén mindenütt megugrott: a demográfiai görbék hasonló képet mutatnak. Csupán az arányok lettek mindenütt eltérőek.

2000-re a házasságon kívül született gyerekeknek az

összes született gyerekhez viszonyított aránya Franciaországban és az Egyesült Királyságban elérte a nagyjából 50 százalékot, Ausztriában a közel 30 százalékot, Portugáliában a nem egészen 25 százalékot. Csak Spanyolországban és Olaszországban maradt körülbelül 10 százalékos, valamint Görögországban volt alig 5 százalék, de azok az országok sokkal alacsonyabb százalékról indultak. Magyarországon 2006-os adat van. Aszerint az összes megszületett gyerek 35 százaléka származott nem házasságban együtt élő szülőktől.

Vannak, akik a házasságon kívüli együttélés gyakorlatának sűrűsödését aggályosnak tartják; a társadalom stabilitását féltik tőle. Megvizsgálták tehát, milyen a házasság nélkül együtt élő partnerek egymás iránti elkötelezettsége, illetve hogyan kezelik a feszültségeiket. Telefonos vagy személyes kikérdezéssel nyert adataikat a házasságban együtt élőktől hasonló módszerrel nyert információkhoz hasonlították. Mind Észak-Amerikában, mind egyes európai országokban azt találták, hogy a házasságban együtt élők kölcsönös elkötelezettsége általában nagyobb; a házasságon kívül élők könnyebben szállnak ki a kapcsolatból. A feszültségek intenzitása, illetve fellépésük gyakorisága ennek ellenére nagyobb a házasságon kívül együtt élőknél, mint a házasoknál.

A második csomóponti jelenség, a homoszexuálisok házassága ügyét egy leszbikus asszony, Phyllis Burke tematizálta. Ő volt az egyik tagja annak a San Franciscó-i homoszexuális párnak, amelyik kiharcolta – igen kemény polgárjogi csatákban –, hogy egyikük mesterséges megtermékenyítéssel született gyerekét a másik örökbe fogadhassa, és ketten legyenek a kisfiú törvényes szülei. Hasonló család korábban nem jött létre. Burke-ék voltak az elsők, az asszony meg is írta. A könyv *Családi értékek: Egy leszbikus anya harca a fiáért* címmel jelent meg 1993-ban, azóta többször. Méltatói a szerzőt és partnerét, akik akkor már több mint tíz éve éltek együtt, a homoszexuális jogokért folyó küzdelem élharcosainak tekintették, és maga Burke azt jósolta, hogy a 21. század-

ra az övékéhez hasonló kapcsolatok nem lesznek furcsák. Igaza lett, sőt a melegjogok még messzebbre is jutottak, mint ahogyan akkor lehetett gondolni.

A holland parlament 2001-ben hozott elsőként törvényt a különböző neműek és az azonos neműek egyenlő házassági jogáról, aztán Belgium csatlakozott, bár ott a meleg házaspárok nem fogadhatnak örökbe. Később Kanada, Dél-Afrika, Spanyolország csatlakozott a házassági jog egyenlőségének kimondásához. Észak-Amerikában bonyolultabb a helyzet. Az azonos neműek házasodási jogának kimondása mint javaslat ismételten felmerült a központi törvényhozásban, de a kongresszus egyelőre kisebb-nagyobb szótöbbséggel mindig visszautasította. Ugyanez a helyzet a szövetségi államok túlnyomóan nagy részében, bár egyes helyeken valószínűleg a javaslatra sem került sor. Kalifornia viszont korán kimondta a melegek házasodási jogát, majd Schwarzenegger ottani kormányzó visszavonatta. Egy aránylag kicsi állam, Massachusetts garantálja egyértelműen az azonos neműek és a heteroszexuálisok egyenlő házassági jogát, és most, írás közben tudtam meg, hogy New York állam törvényhozása – 2007 júniusának közepén, óriási, emocionális viták közepette – legalizálta az azonos neműek házasságát. Magyarországon 1995 óta tarthatnak fenn azonos nemű párok hivatalosan elismert élettársi együttélést. Házasságkötésük ügyét a politika napirendjén 2005 óta képviseli az SZDSZ.

A házasságügyi változásoknak sok okuk lehet. Arról, amit első helyen írtam le, mert régebben kezdődött, az állami házasságkötés elutasításáról nem találtam az okokat kutató felmérést. Három ok hatását feltételezem. Az első abból áll, hogy a házasságon kívüli együttélés erkölcsi megbélyegzettsége a legtöbb kultúrában gyengült, esetleg meg is szűnt. Mindenütt engedékeny társadalmak keletkeztek. Ennek a változásnak a leginkább szembetűnő következménye az, hogy a törvénytelen gyerek fogalma eltűnt. Végeztem ismerős gyerekek, valamint tanítók között az ügyben amatőr felmérést. Arról tájékoztattak, hogy

tanintézetekben nem adódhat olyan szituáció, amelyben kiderül, hogy a tanulók szülei milyen jogi viszonyban vannak egymással. A másik két ok közül az egyik ideológiai, a másik pszichológiai jellegű. Ideológiai: az, aki az emberi jogokat fenyegető hatalomként érzékeli az államot, nyilván mindenütt, ahol lehet, elzárkózik az állami normák teljesítésétől. Pszichológiai: a tartós együttélést tervező pár nem kíván minden vizesnyolcassal egy kategóriában élni.

Tájékozott embereknél felteszem továbbá, hogy többre becsülik a házasság elutasításából fakadó szabadságot a vele járó hátrányoknál. Mert ahhoz képest, hogy az állam által elismert házasság a gyerekek öröklésétől kezdve a lakáshasználaton át az özvegy házastárs nyugdíjáig mind a magánjogi, mind a polgári jogi következményeket automatikusan rendezi, a házasság nélküli együttélés igen sok bonyodalommal és anyagi kellemetlenséggel jár. Szerződések természetesen rendezhetik a magánjogi ügyeket, de az állami szolgáltatások terén vannak kiküszöbölhetetlen hátrányok. Ha valaki mindezt tudatosan vállalja maga és gyerekei nevében, nyilván számol a következményekkel. Valamilyen meggondolásból megéri neki. Félek azonban, hogy a házasságon kívül együtt élőkről szóló statisztikák nem csak az önkéntes választás eseteit tartalmazzák. Lehetnek olyan emberek, akik szegénységük vagy tájékozatlanságuk miatt nem kötnek állami házasságot, és maradnak ki emiatt állami szolgáltatásokból, illetve tájékozatlanságuk miatt szenvednek egzisztenciális hátrányokat.

A melegházasság ügye mint emberjogi követelés van napirenden. Megítélése sok érzelmi és világnézeti tényezőtől függ. Támogatása liberális értékekből következik, elfogadása azonban eddig rendszerint bonyolult politikai meggondolásokból következett. A Dél-Afrikai Köztársaságnak például nem volt még liberális kormánya, az ország mégis az elsők között mondta ki a különneműek és az egyneműek házasságjogi egyenlőségét. A döntésnek óriási ellenzéke volt, de a Nemzetgyűlés sok vihar

közepette meghozta. Része lett a dél-afrikai házasságot szabályozó sok más törvénynek. Van közöttük olyan, amelynek az értelmében Dél-Afrikában ma is él az „egy nő – több férfi" csoportházasság intézménye, amely ott ősi szerveződésnek számít. Az állam által kijelölt hivatalos szervnél történő bejelentés azonban természetesen minden házasság érvényességének feltétele. Magyarországon hasonló színesség a házasság területén nincs, de nyilván akkor fogják a melegek házassági jogát törvénybe foglalni, amikor – a döntéshozók világnézetétől és a közvélemény álláspontjától függetlenül – valamilyen nyomós politikai ok célszerűvé teszi.

Abban a korban, amelyről itt írok, sem a házasságon kívüli együttélés, sem az egyneműek kapcsolata nem volt Európában, Magyarországon sem társadalmi gyakorlat. Ha két ember házasság nélkül élt együtt, a külvilág előtt mint törvényes házaspárt állították be magukat. A színlelés időnként kiderült, amikor is az érintettek súlyosan lakoltak. Meg vagyok azonban győződve arról, hogy idegen környezetbe költözve és nyugodt életmóddal a lelepleződés veszélyét el lehetett kerülni. A homoszexualitás tekintetében bizonytalanabb vagyok. Dörgedelmes prédikációkban mind nők, mind férfiak egynemű szexuális érintkezése szerepelt. Nem tudom azonban, hogy a lelkészek mint tanult emberek nem az erkölcsi felháborodás vándormotívumait alkalmazták-e. Konkrét személyekről szóló forrásban, bár a tiltott nemiség igen sok formájáról szólnak, tartós homoszexuális párkapcsolattal nem találkoztam.

A házasságügy mai helyzetének előzményeit az általam tárgyalt múltban nem tudnám megfogni.

4. A SZEREPLŐK

A 16–17. század királyi Magyarországának arisztokratáiról és jobbágyairól fogok írni. Ezek közül a meghatározások közül az első, az időre vonatkozó nem kíván

különös indoklást. A 16–17. század a magyar történelem egyik régi, több mint száz éve meghatározott korszaka. Ha nem *16–17. század*, akkor *kora újkor* a leggyakrabban használt neve, amely a korszak német elnevezésének – *Frühe Neuzeit* – tükörfordítása. Mert német példára terjedt el történészek között széles körben a 16–17. századot homogén korszaknak tekintő felfogás. Vannak, akik hozzászámítják a 18. századot vagy a 18. századnak egy részét is. Ők a francia időszámításból indulnak ki. A nagy francia forradalommal osztják az időt modernre és modernitás előttire, vagyis kora újkor szerintük az 1789-ig terjedő *Ancien Régime*. Ennek az utóbbi fogalomnak a fordítását, magyarul szó szerint *régi rendszer* lenne, azonban tudtommal egy ország történetírása sem vette át. Én a 18. századot nem számítom a kora újkorhoz. A magyar történelembe a 16–17. század pontosan illik. Csak az elejét és a végét nem kell túl szigorúan venni. Ha lazán kezeljük őket, a kora újkor nagyjából az az időszak, mialatt az ország nagy részén török uralom volt, és Erdélyben a fejedelemség létrejött.

A személyek meghatározása több magyarázatot igényel. Arisztokratákról és jobbágyokról nem szoktak együtt írni. A legtöbb kutató külön világok polgárainak tekinti őket. Az arisztokraták az úgynevezett elit kultúrát gyakorolják, a jobbágyok, akik életmódjukat tekintve parasztok, a népi kultúrát, és egy időben arról folytak éles viták, hogy a kétféle kultúra hogyan viszonyul egymáshoz, hat-e egyik a másikra, van-e egyáltalán kapcsolat közöttük. A kétféle kultúrához tartozó kétféle ember képét leglátványosabban éppen ennek a könyvnek a témájában, a családról, a szexről és a házasságról szóló monográfiában írták le. A címe *The Family, Sex and Marriage in England 1500–1800*, 1977-ben jelent meg először, és a 20. század egyik legismertebb társadalomtörténésze, Lawrence Stone írta.

Stone szerint kezdetben, az elbeszélését indító 1500-as évek körül általános volt az érzelmi sivárság és a házasfelek közötti erőszak. Majd az elit tagjai, főként

az arisztokrácia az *érzékeny individualizmus* szálán kilábaltak abból az alantas állapotból. A szexuális és érzelmi egyenjogúsághoz, valamint a modern társkapcsolathoz jutottak el. A parasztok viszont tompaságban vegetáló szinten maradtak. Az ő egyedeik között csak a boszorkányok ellen ki-kitörő tömeghisztéria teremtett kapcsolatot. Stone egyik bírálója, a sokoldalú történész és társadalomkritikus E. P. Thompson így foglalta össze a monográfia parasztokról szóló állításait: *Képtelenek magasabb érzéseket megtanulni. A gyerekgyilkosságnak, a gyerekek és a feleség püfölésének szentelik magukat. Ha a feleséget éppen nem verik, házi rabszolgának használják.* Ez a szarkazmus volt talán a legélesebb bírálat, de a társkapcsolatban élő arisztokrata kontra feleségét püfölő paraszt ábrázolás nemcsak Thompsonban keltett ellenérzést. A bírálatok összessége annyira megsemmisítő volt, hogy Stone – vita helyett – kihagyta a parasztokról és általában a társadalom alacsonyabb rétegeiben élőkről szóló részeket a monográfia második, majd sok többi kiadásából. Harminc éve parasztok nélkül jelenik meg időnként, és szerepel sok egyetem irodalomlistáján, Lawrence Stone műve a családról, a szexről és a házasságról.

Mindezt Stone nagy munkájáról nem azért írtam le, mintha vitatkozni kívánnék vele. Az a tapasztalatom, hogy a parasztokról, legyen bár szó akár jelenkoriak-

2. kép. Parasztcsalád

ról, akár múltbeliekről, minden vita reménytelen. Ha szóba hozom őket, beszélgetőpartnerem vagy spontán közösséget érez velük, vagy ösztönösen ódzkodik tőlük. Esetleg jóindulatú fölénnyel kezeli a parasztság jelenségeit. Csak az arisztokratákkal tud mindenki azonosulni. Nem vitatkozom tehát, csupán bemutattam, hogy nem tökéletesen abszurd gondolat jobbágyok és arisztokraták házasságáról együtt írni. Abban a korban, a 16–17. században, amit ehhez a könyvhöz kiválasztottam, különösen indokoltnak tartom.

Szabó István, a legnagyobb magyar parasztságtörténész a jobbágyság történetét figyelembe véve határozta meg a 16–17. század jellegét. Azt írta, ez az *örökös jobbágyság* kora, az az időszak, ami alatt a magyarországi parasztság helyzetére a jobbágyi állapot volt jellemző. Az örökös jobbágyság tartalmán pedig lehet vitatkozni. Egy időben úgy tűnt, a marxista tudományosság fogalma, mára kiderült, hogy más iskolákhoz tartozó történészek is használhatónak tartják. A fogalom tisztázatlansága miatt jogosult történetírói eljárás választani a fogalomvariációk között, vagy saját örökös jobbágyság fogalmat vázolni. Én korábban azt a véleményt írtam le, hogy örökös jobbágyságon a földesúrtól kapott jobbágytelek öröklődését értem. Ebben a könyvben is ezt a felfogást követem.

A jobbágyi öröklés Magyarországon minden más társadalmi egység öröklési szokásaitól különbözött. Míg az örökhagyó lányainak öröklési jogát mindenütt korlátozták valamilyen módon, a jobbágyi öröklés sajátossága az volt, hogy a családok férfi, illetve nő tagjai azonos jogon gyakorolták. A Vas megyei Bobovácz család telekperével tudom érzékeltetni ennek a szokásnak a működését. A történet valamikor a 16. században kezdődött, nem sokkal azután, hogy a Batthyány család a szalónaki uradalmat, ahol Bobováczék éltek, megszerezte. Bobovácz Ivánnak adott át a gazdatiszt az úr akaratából egy puszta telket Hodászon. Bobovácz tette gazdálkodásra alkalmassá, majd először ő használta a

telket. Halála után György nevű fia maradt a telken, Ágot nevű lánya pedig férjhez ment valahová. A perben, amely a telek öröklődésének vázlatos történetét fenntartotta, György Bobovácz Magdolna nevű dédunokája és Ágot dédunokája, Bokljár Dorottya állt egymással szemben a telek birtoklásáért. Egyik nő nőági öröklés jogán követelt magának örökséget, a másik nő fiági öröklés jogán lépett fel. Egyikük, Bobovácz György dédunokája a telken élt, a másik nőnek már a dédanyja elköltözött onnan. Az úriszék úgy döntött, hogy a Bobovácz Ivánról maradt vagyont, a telket és más ingatlanokat a két szépunoka asszony között meg kell felezni. A jobbágyi öröklés az örökös jobbágyság korában a jobbágy nő és a jobbágyférfi szilárdan élő joga volt.

Az arisztokrácia szempontjából nézve a 16–17. század az *örökös főrendiség* létrejöttének a kora. Az örökös főrendiség kialakulása egyrészt azt jelenti, hogy az előkelőség korábban bizonytalan körvonalai megszilárdultak. Habsburg I. Ferdinánd uralkodása előtt azok számítottak főrendnek vagy előkelőnek, akik vár, szerencsés esetben több vár birtokosai voltak, és gazdagságuknak köszönhetően, mint mindenféle tisztség viselői, beleszólhattak az ország kormányzásába. Ferdinánd kezdett el oklevelet adni arról, hogy a megadományozott úr és családja a főrendhez tartozik. A főrendiség így vált a korábbi gyakorlattal szemben örökletessé. A főrend egyben kivált a nemességből. Az adománylevelek így szóltak: *kiemelünk téged és gyerekeidet*, vagy kiemelünk téged és fivéreidet *a nemesség gyülekezetéből, és velük együtt a főrendűek társaságába helyezünk.* Az eredeti latin szövegben a főrendűek meghatározása *magnates*, amiből a magyar *mágnás* fogalom keletkezett. A főrendhez tartozás ismérve a *nagyságos*, latinul nők esetében *magnifica*, férfiakéban a *magnificus* cím, illetve megszólítás volt.

Végül megindokolom, hogy miért a királyi Magyarországnak nevezett országrész lakóiról írok. Meggondolásaim a 16–17. századi állapotoktól indultak. Feljebb röviden bemutattam őket: ebben a korban az ország

két alapvető társadalmi együttese, a jobbágyság és az arisztokrácia igen lényeges belső változásokat tapasztalt. Voltak más társadalmi átalakulások is, a városiasodás például, vagy a nemesség birtokjogának megerősödése. Azokkal azonban itt nem foglalkozom; csak a szereplőim életére utalok. Az általuk megélt változások az egész történeti Magyarországon indultak el, majd a királyok alatt maradt országrészbe szorultak. Erdélyben a fejedelem lett az egyetlen nagybirtokos. A 16–17. század fordulójára a fejedelmeknek annyi uradalmuk és jobbágyuk volt, mint Erdély többi birtokosának összesen. Talán ez az aránytalanság is hozzájárult ahhoz, hogy az erdélyi uralkodók örökös főrendet nem hoztak létre. Ott a fejedelmi tanács tagjai voltak a *nagyságosok*, de státusuk nem öröklődött. Az örökös főrendiség Erdélyben csak azután jelent meg, hogy a fejedelemség a török kiverését követően a Habsburgok birodalmának része lett. A hódoltságot a szultánok az Oszmán Birodalomba tagolták be, úgyhogy ott a szóban forgó társadalmi változások nem érvényesülhettek. Ezért korlátoztam adatgyűjtésem helyét a királyi Magyarországra. Így nevezzük a 16–17. században a Habsburg-királyok uralma alatt maradt területet.

Erdélyi adatokat, bármilyen nehéz volt is lemondanom róluk, a fentiek értelmében nem használtam. Két adat lett volna különösen értékes. Az egyik Kolozsváron kiadott református zsinati jegyzőkönyvből származik, és arról szól, hogy egy parasztasszony a 17. század végén azért feküdt le valakivel, mert az illető *szája nem olyan büdös*, mint a férjéé. A nő kijelentése meglepett. Azt gondoltam volna egyrészt, hogy a kellemetlen lehelet civilizációs ártalom, ami akkor keletkezik, ha egyoldalúan és keveset rágva táplálkozunk. Másrészt azt hittem, a testi ápoltság mint elvárás nem élt abban a korban, amelyből olyan adataink vannak, hogy gazdag nagyúr kéthetente mosatja a lábát, és a forrás keletkezésének pillanatában, a parasztasszony adatával majdnem egyidejűleg, huszonöt éve nem mosott fejet. A másik erdélyi,

vagyis a könyvben nem használt, de igen jó adat néhány évtizeddel a szájszagos előtt keletkezett, és arról szól, hogy Varga Jánosné Erzsébet asszony szerint egy nő és a szeretője úgy viselkedik, mintha házasok lennének. A pár magatartását közelebbről így jellemezte: *mint az házasok együtt öttek-ittak nagy édesdeden és mindenüvé együtt mentek sokadalomba.* Nehéz lenne a paraszti jó házasság tüneteit érzékletesebben leírni. Nem találtam a királyi Magyarországon ennyire képszerű adatot. Mégsem használtam sem ezt, sem az előtte leírtat, a szájszagost. Nem mintha azt gondolnám, hogy Erdélyben feltétlenül sajátos lett volna a házastársak viszonya, vagy hogy az ottani emberek érzékenyebbek lettek volna a testi higiénére, mint mások. Ebben az összefüggésben számít, hogy a fejet ritkán mosó nagyúr is erdélyi volt. Tartózkodásom oka az, hogy nem akartam keverni különböző provenienciájú adatokat.

5. Fontos tájékoztatás

A szövegem létrehozásához használt források – ahogyan a fentebbiekből kiderült – egy ma már nem létező Magyarországon keletkeztek. Ennek a helyzetnek a kialakulásával itt nem kívánok foglalkozni. Egy praktikus következményéről azonban tájékoztatom az olvasót. A helynevek és a megyék neveinek tekintélyes részét jelenleg hivatalosan szlovákul, ukránul, horvátul, németül használják, nálam viszont magyarul olvashatók. Komikus volna, ha történeti elbeszélésben nem így járnék el. A mai helynév előnyben részesítése mellett ugyanis nemcsak Bazin lenne *Pezinok,* és Németújvár *Güssing,* hanem Bécs helyett *Wien,* Prága helyett pedig *Praha* állna, sőt, Buda helyett *Budapest*et kellene írnom, mert az ilyen gyakorlatnál legfontosabb a következetesség. Következetes abban voltam, hogy minden helynévnek a forrás által rögzített formáját adom.

3. kép. Németújvár vára

II. TÁRGYALÁS – A HÁZASSÁGI PIACRÓL ÉS SOK MINDEN MÁSRÓL

1. A HÁZASSÁGI PIAC

A házassági piac fogalom szimbolikus teret jelöl. A házasság létrejöttében érdekelt emberek tevékenysége teremti meg, és működését a társadalom házassági szokásai szabályozzák. Igen sok kultúra ismeri; a magyarhoz hasonlóan rendszerint tükörfordítású szavakat alkalmaznak rá. Magát a fogalmat jelölő szópárost a vizsgálatokkal mindig egyidejű szociológia hozta létre, de történeti stúdiumokban is használatos. Történeti alkalmazásban derül ki, milyen szellemes lelemény a házassági piac fogalom. Benne van az a köztudott tény, hogy a házasság valamikor a menyasszony megvásárlását jelentette. Aligha van olyan kultúra a világon, amelynek a történelme során valamikor ez, a szó legszorosabb értelmében vett adásvételi szokás ne fordult volna elő. Valószínűleg előfordul egyes helyeken még ma is.

Magyarországon a honfoglalás idején megvolt, és előtte, majd utána sokáig élhetett a menyasszonyvásárlás gyakorlata. Erre abból következtetek, hogy szókincse mélyen beleivódott a magyar nyelvbe. Magyarul az első házasságot tökéletesen le lehet írni a piac fordulataival. A többi házasságra aztán, jóllehet azok is a házassági piacon köttettek, a régiek más szavakat használtak. Némileg bonyolította a szemantikai helyzetet az, amikor az egyik partner először, a másik nem először, esetleg mindkét fél sokadszor házasodott.

Az első házasokra használt legfontosabb piaci fogalmak, az *eladó lány, eladták a lányt* magyarul nem régen még megvoltak. Jó néhány éve vagy évtizede már a képtelenség területére szorultak. Ma a legdurvább gúny

lenne eladó lánynak nevezni valakit. Abban a korban azonban, amivel itt foglalkozom, ez a kifejezés és a hasonló értelműek éltek. A lány eladásával akár boszorkány is foglalkozhatott. Bizonyos varázslat eredményeként az anya *leányát el tudná adni, ha 10 volna is,* mondta valaki a 17. század közepén. A lány eladó voltából következett, hogy a vőlegény, etimológiailag *vevőlegény* a vásárló volt, aki *elvette a lányt,* vagy *eladták neki a lányt.*

A magyarországi házassági piacot belsőleg az a szokás szabályozta, hogy az emberek általában megházasodtak. Az erről szóló források a nemek közötti egyenlőséget tükrözik: mind a férfi, mind a nő *házasodott.* Mind a nő, mind a férfi lehetett *házas.* A forrásokban a szülőknek lehetett mind *házas fiuk,* mind *házas leányuk.* És *házas* társadalmi hovatartozástól függetlenül lehetett bárki. Ennél a szóhasználatnál is többet mond a házasodás általános szokásáról talán az, hogy a fiatalokat bizonyos koruktól kezdve nem-házas mivoltukra utalóan határozták meg. A lányok tizenhárom-tizennégy éves koruktól kezdve addig, míg férjhez nem mentek, a forrásokban *hajadonok* voltak, mert nem viselték az asszonyok kendőjét. A fiú körülbelül tizennyolc éves korától volt ugyanabban a helyzetben *nőtlen,* mert nem volt felesége. Világosan látszik, hogy az egyetemes társadalmi elvárás értelmében meg fognak házasodni, és a házassággal új státusba kerülnek. Attól kezdve a nő *asszony* volt, a férfi *nős ember.* Nem tudtam kideríteni, hogy ugyanezeket a meghatározásokat, a hajadont és a nőtlent a társadalmi piramis csúcsán élő arisztokrata nagyurak, illetve családjaik miért nem használták, holott a házasodás egyetemes elvárása náluk is élt. Őket előttem ismeretlen okból születésüktől első házasságkötésükig hivatalosan mint apjuk leányát, illetve apjuk fiát határozták meg.

A házasodás általánosan elterjedt voltára a nyelv tanúságán kívül vannak más bizonyítékok is. Ezeket a nyelven túlmenő bizonyítékokat azért tartom fontosnak, mert a házassági piac fogalomegyüttese a 16–17. századi

Magyarország sok népe közül csak a magyaroknál alakult ki. Könnyen lehetne azt gondolni, hogy más népek a házasodásban más szokást követtek. Voltak is bizonyos különbségek. Így a németek talán valamivel idősebb korukban kötöttek első házasságot, vagy a szlávoknak mintha általában több gyerekük lett volna, mint a többieknek. Ilyesminek a nyomai derülnek ki, de több nem látszik 16–17. századi források alapján. Vagyis akkor, ha a magyarokkal évszázadok óta együtt élő népességről vannak a demográfiai vizsgálatokra kivételesen alkalmas iratok, nem látszanak bennük lényeges eltérések. Később, a török háborúk után betelepített, Magyarországon új lakosság majd más képet mutat. A 18. század forrásai alapján és később a különböző népek között igen nagy szokásbeli eltérések mutatkoznak.

A házasodás 16–17. századi, az ország valamennyi népére érvényesen általános voltát bizonyítja a földesurak magatartása – úgy is lehet fogalmazni, bizonyítják a helyi törvények, illetve bizonyítja a házasságra vonatkozó helyi törvények nemléte. Jellemzőnek tartom azt, hogy az uradalmi utasítások a jobbágy házasságával kapcsolatos teendőket nem rónak az urasági emberekre. A kötöttségeket rögzítő iratok, többségükben urbáriumok, pedig nem tartalmaznak ilyen értelmű rendelkezéseket. Közvetve sem szólnak bele a házasság ügyébe. Nem foglalkoznak vele, mert a jobbágy házasságával nem kellett foglalkozni. Az emberek külső kényszer nélkül, mintegy természetesen házasodtak. Erről a helyzetről kivételes szerencsével maradtak fenn források. Ilyen egy eléggé késői, 1697-ben készült összeírás Csongrád mezőváros rác és magyar lakóiról. Összesen 204 háztartás adatai szerepelnek benne. A háztartások igen különböző méretűek. Van közöttük kétszemélyes, és van egy-egy olyan, amelyben 11, 14, illetve 15 személy élt együtt: gyerekek, hajadonok, nőtlen legények, házasemberek és -asszonyok, valamint özvegy asszonyok és özvegy férfiak. Mindösszesen 1438 volt a számuk.

Ezek a tények első ránézésre rendkívül értékesek; az

lehetne gondolni, demográfiai adatok rejlenek bennük. Közelebbről azonban kiderül, hogy a csongrádi összeírás háborús idők lezárásakor az állandó lakosság és mellettük a menekültek számbavételének céljával készült. A gyerekek egy része, 30 személy mint *árva* szerepel az összeírásban. Az özvegyek egy részét pedig, 27 személyt nevük nélkül vették fel, holott a gazdálkodásban részt vevő özvegyek neve ott van a felsorolásban. Vagyis az összeírás 1438 szereplője közül 57 személy nem tartozott szervesen a háztartásokhoz. Őket itt felvették, mert valahonnan idejöttek, az itteniek pedig gondoskodtak róluk. Nem tudjuk viszont, kik, mennyien és hová menekültek el innen Csongrádról. Csak az biztos, hogy, hacsak el nem pusztultak, róluk is gondoskodott valaki. A hagyományos társadalmak működéséhez az elesettek felkarolása hozzátartozott.

A véletlenül, háború miatt összekerült lakosok családi állapotát, gyerek, illetve felnőtt voltát tüntette fel céljának megfelelően az összeírás. Így arról nyújt egyértelmű adatokat, hogy mind az 1438 személy éppen házas, házas volt vagy házasság előtt állt. Az utóbbi kategóriába tartoztak először is a gyerekek. Továbbá valószínűleg odatartozott az egyetlen hajadonként összeírt nő, Millika, aki egy gyerektelen, de házas férfi testvére volt, vagyis fiatal lehetett. Ugyanígy fiatal volt az összesen összeírt 24 nőtlen férfi. Fiatal voltukat az összeírás szerzője érzékelteti. Egyikükről azt írja, *noch unverheiratet – még nőtlen.* Másokat becenévvel, *Istók, Ferke, Marcika, Nemus, Milinko* jelöl. Vagy a felsorolásból derül ki, hogy a nőtlen férfi több nős fivér legfiatalabb testvére. Valamennyien messze alatta voltak a negyvenkilenc évnek, amikortól a múltbeliek végleges egyedülálló állapotát számítjuk.

A házasodás általános, mindenkire kiterjedő szokását bizonyítja az összeírás. Magyarországon nem volt szokás egyedül élni. Egyetemes érvénnyel szólnak erről az alapvető tényről a korszak törvényei. Akármilyen helyzetben fogalmazták meg őket, csak házas jobbágyokra vetnek

ki terheket és szolgáltatásokat. A törvényhozók nagyon valószínűleg nem azzal a céllal jártak el ilyen módon, hogy a nőtleneket előnyben részesítsék. Az országgyűléseken, rendszerint jogtudósok által fogalmazott szövegek azt a tapasztalatot tükrözik, miszerint a férfiaknál természetes a házas állapot, a nőknél a férjhez menés. Különösen világos ez a Dózsa-felkelés után közvetlenül tartott országgyűlés határozataiból, mert akkor kifejezetten a megtorlás céljával hoztak törvényeket. Nyilván nem akartak kímélni senkit. Benne van a törvényben: úgy akarják megbüntetni a felkelőket, hogy ne csak ők maguk, hanem utódaik is szenvedjenek. *Örökös jobbágyság* legyen a parasztok sorsa, amiből nem tudnak elköltözni.

Az örökös jobbágyok terheit azonban – a törvény 15. cikkelye szerint – csak *nős parasztok* tartoznak teljesíteni. Aztán sok paragrafuson át férfiakról, értelemszerűen a 15. törvénycikkben meghatározott nős férfiakról, az ő súlyos szolgáltatásaikról van szó. Azt lehetne gondolni, nők csak mint feleségek szerepeltek az urak jobbágyokról alkotott fogalmában. Végül azonban, miután a törvényhozók már azt is leszögezték, mintha az éhhalál fenyegette volna őket, hogy – minden más szolgáltatáson felül – pünkösdkor egy fiatal liba, Szent Márton napján egy hízott liba, karácsonykor meg tíztelkenként egy hízott disznó jár nekik, tértek rá az önállóan gazdálkodó, egyedülálló nőkre.

Ez a sorrend nem az asszonyok lebecsüléséből következett. A törvény megfogalmazói a nőkkel általában nem is foglalkoztak, ha viszont valaki az asszonyok közül önállóan gazdálkodott, a férfiakkal egy kategóriába került. A gazdálkodó nőkről úgy van szó az 1514-es törvényben, mint akik jobbágyot helyettesítenek, ami gyakorlatilag azt jelenti, hogy a férfi jobbágyokkal azonos terheket viselnek. A költözés szempontjából viszont rájuk nem mondtak ki általános tiltást. A nő jobbágyokról ez került a törvénybe: *csak földesúri engedéllyel költözhetnek el még akkor is, ha máshoz mennek férjhez.* Ezek szerint

az urak vagy a közfelfogás azt tartotta volna természetesnek, ha az özvegyasszony jobbágyok új házasságba minden további nélkül elköltözhetnek; ezért kellett erre az esetre utalóan, nyomatékosan kimondani a földesúri engedély szükségességét. Más nőket viszont, a lányokat és a másnál lakó, tehát nem önállóan gazdálkodó özvegyasszonyokat kifejezetten felmentették ennek a rendelkezésnek a hatálya alól. Az országgyűlés kimondta: ők *szabadon férjhez mehetnek és költözhetnek.*

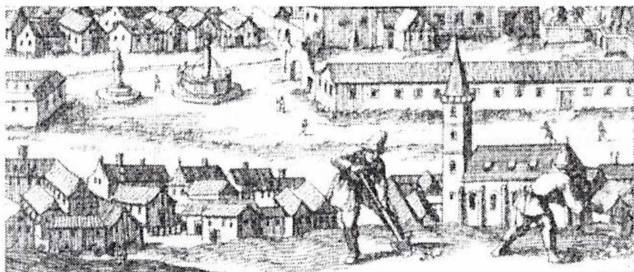
Minthogy a törvény a férfiakról szólva minden terhet és kötelezettséget házasemberekre vonatkoztatott, egyes nők férjhez menési szabadságának kimondása nem jelentheti a férfiak házasodási tilalmát. A törvény egyszerűen azt a helyzetet tükrözi, amelyben a nők rendszerint a férjhez költöznek. Mélyebbről nézve, a szokás hatalma tükröződik benne. Az országgyűlésen tanácskozó urak a nőkkel kivételt tettek, mert az ő költözésük természetes volt. Még az önállóan gazdálkodó, tehát a földesúri terheket viselő nőkről sem ugyanazzal a szigorral szóltak, mint a földesúri terheket viselő férfiakról, holott az ő esetleges elvesztésüket nem tekinthették a törvényhozók kisebb kárnak, mint a férfiakét.

A nők teljes megkötését nem tartották kivihetőnek. Nyilván nem elvek, nem a házasodási szabadság eszméje hatott rájuk, ha egy másik alapvető jogot, a költözési szabadságot eltörölték. Nem ismerjük azonban a gondolataikat. Csak feltevés: mélyen a tudatukban gyökerező ismeret volt az, hogy a társadalom a menyasszonyok, esetleg sokadszor férjez menő özvegyek költözésével működik.

A menyasszonynak a férjhez költözése minden társadalmi szinten szokás volt. A szokás azonban nem volt kizárólagos. Bizonyos helyzetekben az volt a társadalmi elvárás, hogy a vőlegény költözzék. Erről a megoldásról, illetve a vőlegény költözésének természetes voltáról tanúskodnak azok az esetek, amikor nők kislányokkal maradnak özvegyen, és ők vagy a földesúr arra számít(anak), hogy valamelyik kislány férje fogja majd átvenni a gaz-

daságot. Engedjen el az úr bizonyos szolgáltatásokat addig, míg leányainak *Isten szerencsét ad,* kérte a 17. század közepén Pap Mihályné. És *veire írtuk, szolgáljon* – a telek után tudniillik –, állt sok urbáriumban, amikor az özvegy anya szolgálatmentessége után végre vő állt a házhoz. De az is előfordult, hogy az iratból nem derül ki, mi történt, csak egy-egy új név feltűnését magyarázzák meg az összeírások készítői azzal, hogy odaírják, az előző telektulajdonos *veje* valaki.

Ugyanez volt a helyzet más társadalmi közegben is: rendszerint a menyasszony költözött, de ha egy férfi magánál előkelőbb nőt vagy női örököst vett el, fennállt a veszélye annak, hogy neki kell költöznie. Illésházy István, a jól ismert politikus mind a két verziót megélte. Először, amikor a nagy hatalmú Erdődy Péter lányát, Annát vette el, még csak jelentéktelen várba, Körmendre költözött, mert Annának több fivére is volt, így az apai örökségből rá Körmend vár és uradalom részbirtoka esett. Az a gondolat, hogy Illésházy valamelyik korábbi lakóhelyére költözzenek, fel sem merült. Felesége halála után aztán mint özvegy Illésházy István rendkívül kellemetlen viszonyba került anyósával és sógoraival. A kínos helyzet azonban nem tartott sokáig: Illésházy feladta. Második feleségnek elvette hat vár és végtelen birtokok örökösét, Pálffy Katalint. Ez a második Illésházy feleség a vagyon nagy részét előző férjétől örökölte, de senki nem tartotta volna normálisnak, ha elköltözik a máso-

4. kép. A kastély és a falu Nagyhöflányban

dik férjéhez. Illésházy István mint második férj mintegy természetesen ült be Pálffy Kata első férjének, Krusich Jánosnak a vagyonába.

Költözhetett a férj a feleségével együtt is. Így az egyik sárospataki főbíró, Erdélyi Kristóf ezekkel a szavakkal írta le karrierje kezdetét: *1599 esztendőben jűtem Sárospatakra feleségemmel, Maior Annával Nagy Túrból. Vettem egy puszta helt az belső városban* [...] *Én magam csináltam az házat, az kiben mostan lakom.* Általánosabb gyakorlat volt azonban az, hogy a családi telket apa és fiai között megosszák, vagy az újonnan házasodott jobbágy új telket kapjon a földesúrtól. Így élt egy kis dunántúli faluban 1574-ben még Greler Lamprecht jobbágy egész telken, aztán sok utódja született, akik a jelek szerint nem tudtak új telket szerezni. 1604-re az eredeti Greler tulajdonos telkét – bizonyosan a földesúr engedélyével, mert másként nem lehetett – három egyharmad telekre osztották. A 17. század közepén három Greler, Greler Hansné, Greler Mért és Greler Péter volt tulajdonos ugyanazon a három telken. Bizonyos Kék család viszont a Pozsony környéki Regencen a 16. század során nem felosztott egy telket, hanem összeszedett összesen 4 és felet. Az új házasok ilyenkor együtt rendezkedtek be. Esetleg az apa még halála előtt kiadta az örökséget. Így a 16. század közepi Bölcsös családban a házas fiú megkapta a családi telket, apja sokkal rosszabb helyre húzódott. Vagy arisztokrata körben: Esterházy Miklós, bár nehezen engedte el őket szeme elől, egyik várában külön háztartást rendezett be István fiának és a menyének, Thurzó Erzsébetnek. Ez a gesztus természetes volt; sokan gyakorolták. Szokatlan a két fiatal összeköttetése. István Esterházy Miklós saját első házasságából, Erzsébet második felesége első házasságából született.

Az Esterházy Miklós-utódok bonyolult viszonyaihoz hasonló házassági rendszerek kivételesen jöttek létre, de második, harmadik, esetleg több további házasság kötése gyakorlat volt minden társadalmi körben. Keveseknek adatott meg az, hogy egy házastárssal öregedjenek meg. A legtöbbször házasodó férfi, akivel forrásban találkoztam, nem volt jobbágy, nem is arisztokrata, de mint házassági rekordert megemlítem. Református prédikátor volt, Miskolczi Csulyak István. Nem kezdte túlságosan korán. Míg külföldön tanult, majd míg itthon tanított, nem is gondolt házasságra. Első feleségét, Szikszai Juditot, a zombori prédikátor tizenhét éves lányát akkor vette el, amikor 1608-ban első lelkészi állására meghívást kapott. Majd házasságot kötött még öt nővel; összesen hatszor nősült. Az előkelő családba született Zay Magdolnáról a 16–17. század fordulóján azt tudjuk, hogy egymás után összesen ötször ment férjhez. Valószínűleg ugyanannyi házastársa volt valamivel korábban Beregi István falusi jobbágyembernek, aki ötödször volt nős a rá vonatkozó irat keletkezése idején. Ezeket az eseteket azonban nem lehet tipikusnak tekinteni; sok véletlen összejátszásával éltek egyesek sokáig, miközben sok házastársat elvesztettek.

Egymás után három házasság viszont nem volt szokatlan. Három házasságot kötött Fudacz Istvánné jobbágyasszony, akiről egy 1638-as irat azt mondja, hogy két előző házasságból született fiai élnek vele. És háromszor ment férjhez Losonczy Anna, a temesvári hős, Losonczy István lánya, Balassi Bálint szerelme. Először ecsedi Báthory Miklós országbíró volt a férje, harmadszorra, 1589-ben, egy akkor még kezdő politikushoz, Forgách Zsigmondhoz ment hozzá. Forgáchnál aztán folytatódott: neki Anna az első felesége lett, és rajta kívül még két nővel, Thurzó Zsuzsával és egy Pálffy lánnyal kötött házasságot. A Forgách Zsigmond-feleségek közül pedig Losonczy Annán kívül Thurzó Zsuzsának is három férje volt egymás után.

A második, harmadik házassággal létrejövő, az elsőhöz képest *mostohaházasságnak* nevezett kapcsolatrendszerről a családdal, illetve a házastársi viszonnyal foglalkozó tudományoknak nagy jelenkori irodalmuk van. A kutatások azt az eredményt mutatják, hogy mostoha házasságban a felek az elsőnél tudatosabban igyekeznek mind jobb házastársak, mind jobb szülők lenni. Úgy látszik, mondják kutatók, a mostohaanya fogalma mesei lelemény. Én ezt az irodalmat akkor, amikor a házasság témája kezdett foglalkoztatni, nagy érdeklődéssel tanulmányoztam. Sok hasznos információt szereztem, de végeredményben arra az eredményre jutottam, hogy mivel modern kori mostoha házasságok tipikusan válással, vagyis az előző házasság, illetve élettársi kapcsolat felbontásával, nem pedig az egyik fél halálával jönnek létre, a régieket és a moderneket nem lehet azonos jelenségként kezelni.

Igen lényeges eltérést okoz a régi és a modern mostoha házasságok között az, hogy akkor nem volt *elhagyott* fél; a gyerekek sem érezhették magukat az elvált szülő által elhagyottnak. Abban a tudatban, hogy Isten kérlelhetetlen akaratából veszti el valaki a házastársát vagy a szülejét, ahogyan a régiek minden felekezet képviselőitől tanulták, más természetű érzelmi feszültségek támadnak, mint akkor, amikor a partner vagy a szülő egyszerűen kisétál a kapcsolatból, majd ott él esetleg néhányháznyira előző otthonától. Tapasztalati alapon azonban nem tudjuk a történelmi szereplők érzelmeit vizsgálni. Néhány tény arra utal, hogy az új házasság az előző házasság érvényességét csak részben oldotta fel.

Ellentétben a modern kor gyakorlatával, ami szerint előző házastársakat nem szoktak emlegetni, a régiek mindenkinek számon tartották az összes házastársát. Bornemisza Péter evangélikus püspök egy könyvajánlásban így nevezte meg Országh Borbálát: *nagyságos Guti Országh Borbála asszony, először a nagyságos Török Ferencnek, most az néhai tekintetes és nagyságos gróf Ecknek meghagyott özvegye*. Ugyanígy nevezte meg egy

hivatalos irat Bakaj Katát, aki eredetileg jobbágylány volt: *néhai vitézlő Ferenczy Gergelynek, mostan pedig vitézlő Dekanj Lőrincnek felesége.* Vagy beszédesek a temetések adatai. A kora újkorból csak mágnásoktól származók maradtak ránk; jobbágyok temetési tényeit nem ismerjük. Arisztokratákról derül ki, hogy egyesek nem az éppen velük élő házastársuk mellett kívántak örök békében nyugodni. Csáky István harmadik feleségével, Mindszenti Krisztinával élt, amikor végrendeletileg úgy rendelkezett, hogy majd első felesége, az akkor már évtizedek óta halott Forgách Éva mellé temessék. Hasonlóan döntött Dersffy István: második felesége, Erdődy Anna életében úgy rendelkezett, hogy első felesége, Kosztka Anna és tőle született gyerekei mellé temessék. Erdődy Annát aztán az asszony második férje, Illésházy István temettette el. Illésházy állított Annának szép felirattal sírkövet. Ezt a régi sírkövek adatait módszeresen publikáló Mikó Árpád – Pálffy Géza szerzőpárostól tudjuk. A szövegben az előző férjre nincs utalás, a kövön Erdődy Anna és a második férj, Illésházy István térdel egymással szemben. Ez a sírkő ott volt a pozsonyi katolikus templomban, amikor Illésházy István második felesége onnan nem messze, a bazini evangélikus templomban Illésházy saját, egész alakos szobrot is tartalmazó síremlékét felállíttatta. Egyik feleség sincs megnevezve rajta. Érthető, hogy miért volt a korabeli teológusok jó témája az a kérdés, hogy ki kinek lesz házastársa a túlvilágon.

Az e világi özvegység – a sok házasság gyakorlatával szemben, vagy éppen azért, mert mindenki, aki tehette, újraházasodott – nem volt szokásos, bár az akkoriak az elhunyt házastárs megbecsülésének tekintették a halála után követett gyászt. Wesselényi Anna ebből a meggondolásból ajánlotta Mindszenty Krisztinát a fiának harmadik házasságra. Így írta: *ki nem öltözného a feketéből holtod után.* A társadalmi gyakorlat azonban átmeneti állapottá tette az özvegységet. A kortársak mentalitását ebben az ügyben jól érzékelteti egy református gyülekezet rendelkezése a lelkész járandóságairól. A fizetnivalót,

5. kép. Forgách Éva (1613–1639)

6. kép. Wesselényi Anna (1584–1649)

mint általában, házaspárokra vetették ki, és különböző társadalmi kategóriákat vettek figyelembe. Csak az özvegyek helyzete volt egyértelmű. *Amely férfinak a felesége meghal, míg meg nem házasodik, addig csak fél bérrel tartozik. Amely asszonynak is az ura meghal, míg férjhez nem megy, az is csak fél bérrel tartozik,* állapították meg.

Minden adat arról beszél, hogy csupán az élet két szélsőséges helyzetében, nagyon elesetten, illetve nagyon tekintélyesen maradtak emberek özvegyen. Így igen nagy, személyének szóló megbecsültségben maradt özvegy maga Wesselényi Anna, aki tizennyolc évvel élte túl egyetlen férjét, Csáky Istvánt. És hasonló okból maradt özvegy Vér Miklósné jobbágyasszony második házassága után: a Vér família Sárospatakon a 16. század eleje óta tősgyökeres volt, Vérné maga pedig nagy személyes tekintélyben állt. Egyik unokáját a pataki tanács nem apja, anyja után nevezte, hanem így írta be a városkönyvbe: *Vér Miklósné unokája.* A másik oldalon mint elesett asszony maradt özvegyen a szomorú sorsú Báthory Erzsébet, aki mindig is szerencsétlenül irányította az életét. Aztán ugyancsak az elesett nő típusa két jobbágyasszony, Szigyártó Jánosné és Fekete Jánosné. Ahelyett, hogy férjük halála után tovább gazdálkodtak volna a birtokukban lévő telkeken, vagy újból megházasodtak volna, ispotályba vonultak.

Lehetett az özvegységre ok a nagyon magas kor is. Nem tudom azonban, mennyi volt az, amennyinél az emberek az újraházasodásról lemondtak. Miskolczi Csulyak István, aki a legtöbbször házasodott, hetven felett döntött úgy, hogy lelki és testi nyugalma érdekében sürgősen újranősül. Meg is tette. A dúsgazdag és előkelő Perényi Borbála harmadik házassága idején volt életkorát nem ismerem, de tudom, hogy felnőtt unokái voltak, amikor első házasságából született fia könyörgött neki, hogy maradjon tisztes özvegy. Neki azonban nem volt kedve az özvegységhez. Házasságot kötött két előkelő nagyúr után harmadszorra egy jelentéktelen alakkal.

A házassági piacról nem volt szokás önként távol maradni. Két egyedülálló embert ismerek a forrásokból; nem vagyok meggyőződve róla, hogy nem házasodtak volna meg, ha alkalom adódik. Az egyik jobbágylány, Asztalos Zsuska. Ő korán árva lett, nevelőszülőknél nőtt fel, majd újjáépítette szülei addigra leromlott házát, elkezdett önállóan gazdálkodni. Ez a 17. század második felében, háborús időkben történt. Zsuska azonban helytállt, holott sok férfi feladta. Ha jól veszem ki az adatokból, a lánynak volt néhány évig élettársa. Aztán a férfi elköltözött, bár semmi nem utal arra, mintha a viszonyukból botrány kerekedett volna. Zsuska talán túl önálló volt a házassági alkalmazkodáshoz. A másik általam ismert magányos ember maga állította azt, hogy soha nem szándékozott megnősülni. Kovács Mártonnak hívták, a szalonaki uradalom egyik kis falvában lakott. Azért nem vett feleséget, állította, mert nem akart saját háztartásra költeni. Mindenét korán meghalt fivére családjára fordította. Ő nevelte valamilyen okból egyik unokaöccse feleségét is. Ez az asszony nem hajlott aztán az özvegységre: ahogy a férje meghalt, születendő gyereke jogán követelte nevelőapjától az örökséget. Nyilván újra férjhez akart menni.

Két társadalmi kategória tagjai viszont, a katolikus egyháziak és a katonáknak bizonytalan nagyságú része valóban önként nem lépett a házassági piacra. Ennek a ténynek azonban nem volt megrendítő hatása. A katolikus egyház Magyarországon fénykorában sem vont el számottevő arányú vevőt vagy eladót a házassági piacról, a 15–16. század fordulójára pedig feltűnően csökkent a római katolikus egyházi személyek száma. Különösen a kolostorok életében következett be részint a török háborúk, részint a reformáció folyományaként nagy hanyatlás. Aztán megtörtént ugyan a katolicizmus részleges restaurációja, de a szerzetesség nagy lelki világa az ellenreformáció során sem alakult ki. Szerintem ebben nagy szerepe lehetett annak, hogy a házassági piac jól működött. Nem volt szüksége az egyház felszívó hatásá-

ra. A reformációval létrejött egyházak papjai pedig olyan emberek voltak, akik mindenképpen házasodtak volna. A magyarországi viszonyok jól működő voltáról tanúskodó tény az, hogy bár az új papság tekintélyes része külföldön tanult, elvétve hoztak haza külföldi feleséget.

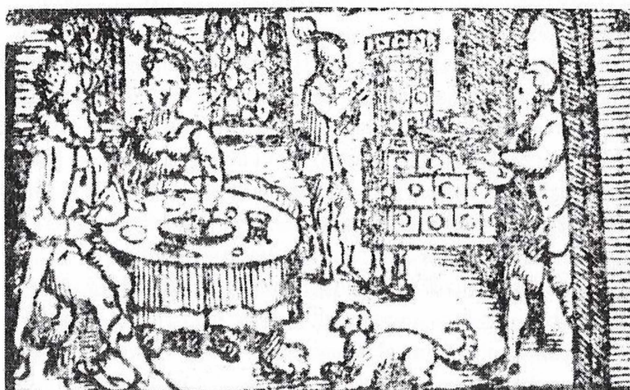
Ami a katonaságot illeti: a Mohács utáni nagy szervezések következtében a katonák is beálltak a feltétlenül házasodók közé. Korábban volt számottevő zsoldos katonaság, most a hadsereg megkötésének a módja az volt, hogy – némi kevés zsold kiutalása mellett – a hadakozás kötelezettségével kaptak telket a katonák várak környékén, az ország határa mentén vagy stratégiailag fontos útvonalak mellett fekvő falvakban. Értelemszerűen kellett lennie feleségüknek, mert egyedülálló férfiak nem tudtak önálló gazdaságot fenntartani. Aztán mentek katonák közé a fiatalemberek átmeneti időre. Számukat nem ismerjük, de az biztos, hogy a házassági piac működésére előnyösen hatott a szokásosnál idősebb vevők, a leszerelt katonák rendszeres megjelenése.

3. Házassági szabályok

A házassági piac működését az állam és az egyház, a reformáció után az állam és az egyházak, többes számban, szabályozták. Nem volt lényeges gyakorlati különbség az előírásaik között, mert minden házassági feltétel antik római vagy keresztény középkori előzményekre ment vissza. A római eredet természetes: a kereszténység a római birodalomban jött létre. Követte vagy a maga képére alakította a római szabadok szokásait és törvényeit. Az őskeresztények átvettek római ünnepeket, átvették a házasság szabályait is. Aztán a szabályok közül egyiket sem illesztették hozzá újabb korok körülményeihez. A házasság kora újkori egyházi szabályait az élet más átmeneti rítusainak egyházi szabályaival együtt Bárth Dániel igen alapos monográfiában leírta. A 16–17. század során már nem ténylegesen fenyegető cselekményeket

tiltottak; azért kellett figyelembe venni őket, hogy az ember ne kerüljön kellemetlen, esetleg az egész egzisztenciáját összetörő helyzetbe.

A szabályozások között alapelvként szerepelt a piacra belépés feltétele: lányok 12 éven alul, fiúk 14 évesnél fiatalabban nem köthettek házasságot. Eredetileg nyilván az volt a cél, hogy – a házasság társadalmi funkcióját hangsúlyozandó – a szaporodásra még éretlen egyedeket a házassági piacról ilyen módon kizárják. A 16. században azonban a 12/14 éves korhatárnak az élethez nem volt semmi köze. A római jogból vette át valamikor a középkori egyház, majd senki nem törődött vele annyira, hogy megváltoztassa. A protestáns egyházak egyes szabályzatai nemenként két-két évvel felemelték a normát. Így egyes helyeken, Debrecen környékén például, összhangba kerültek az ókor óta megváltozott biológiai viszonyokkal: a nemi érés ideje későbbre tolódott. Nagyobbrészt azonban maradt az ókori szabályozás, holott kisgyerekeket csak nagyon kivételes esetben jutott eszébe bárkinek is összeadni. A kivétel az lehetett, amikor az egyéni ivarérettség korábban következett be. Adataim csak 14 évesnél idősebb jobbágy feleségekről és 21 évesnél idősebb jobbágy férjekről vannak. Arisztokratáknál tudok arról, hogy fiatalabb gyerekeket családok elígértek

7. kép. Házaspár együtt eszik

vagy el is jegyeztek egymásnak, a házasságkötés azonban és az *elhálás* minden esetben csak a gyerekek biológiai érettsége után következett be. Nehéz is lenne korábban elképzelni. A szexuális aktus végrehajtása nélkül a házasság nem volt érvényes. Mind az egyházi, mind a világi hatóságnál ez volt a feltétel. *Consensus consummatione compleatur – az egyetértés a konszummációval teljesedik ki,* volt a hivatalos szöveg. Magyarországon a színlelt elhálás gyakorlata, ami szerint akár csecsemőket is egymás mellé fektetnek rituális gesztussal egy ágyba, nem alakult ki.

Az életkorral kapcsolatban felállítottak egy másik tilalmat is: *egyenetlen* párokat, vagyis nagy korkülönbséget felmutatókat nem volt szabad összeadni. A tilalom eredetét nem ismerem, de tudom, hogy abban a korban, amiről itt szó van, ennek sem volt sok értelme, mert nem volt szokás össze nem illő emberek vad keveredése. Sikerült 66 jobbágy házaspár életkori adatait összegyűjtenem. Az derül ki belőlük, hogy a megszokott a felek egykorúsága volt, vagy 1–5, illetve 6–10 éves korkülönbség a férj javára. És úgy tűnik, az 1–5 éves korkülönbség az első házasságból, a 6–10 éves a másodikból adódott. Ettől eltérő értékeknél nyugodtan feltételezhetjük, hogy szokatlan helyzetben, esetleg valamelyik fél sokadik házasságában jöttek létre. A férjek 20 évvel idősebbek voltak a feleségüknél 5 esetben, és egy-egy esetben volt a feleség 24, 26, valamint 30 évvel fiatalabb. Fordítva megnyilvánuló, a feleség idősebb volta mellett fellépő nagy korkülönbség a 66 darabos mintában kétszer fordult elő: egy férj volt feleségénél 18 évvel, egy másik 10 évvel fiatalabb. Mivel az érintettek szabályosnak nyilvánvalóan a feleség fiatalabb voltát tekintették, tulajdonképpen ez az utóbbi öt eset is a szokatlan kategóriájába esik.

Arisztokratáktól nem gyűjtöttem hasonló adatpárokat, de tudom, hogy a nagy korkülönbség első házasságban közöttük sem volt megszokott, aztán nőhetett. A fiatalság a házassági piacon nagy érték volt. A nők első házasságukban még nem törekedtek fiatalabb férj szerzésére, de

miután egyszer özvegyen maradtak, igyekeztek minden házassággal mind fiatalabb partnerhez jutni. Férfiak ezzel szemben lehetőleg már első házasságra is fiatalt vettek, aztán nőtt az újabb feleségek és a közöttük húzódó korkülönbség. Így a szigetvári hőstettéről híres Zrínyi Miklós, miután már első felesége, Frangepán Katalin is lényegesen fiatalabb volt nála, 1564-ben, ötvenhat évesen elvett egy magánál harminc évvel fiatalabb hajadont, a cseh előkelő Eva Rosenberget. A háromszor házasodó nők jellegzetes példája, Losonczy Anna először magánál sokkal idősebb, tekintélyes emberhez ment, második férje, Ungnad Kristóf csak valamivel kevésbé volt idős, a harmadik viszont, Forgách Zsigmond körülbelül tizenöt évvel volt fiatalabb nála. Anna harmadik férje mintegy tíz évvel fiatalabb volt Balassi Bálintnál is. Az asszony és a költő házassága azonban nem korkülönbségi okokból hiúsult meg. Forgách Zsigmond aztán Losonczy Annához hasonlóan járt el: a magánál jóval idősebb Anna után egyre fiatalabb feleségei lettek. Minden jel arra utal, hogy az életkorra vonatkozó egyházi tiltás semmibevétele nem járt következményekkel.

Reálisabb veszélytől óvott a rokonok házasságát tiltó és ugyancsak mind világi, mind egyházi fórumokon érvényes szabályozás. Azt jelentette, hogy bizonyos rokonsági fokon belül vérfertőzésnek számított és minden fórum előtt érvénytelen volt a házasság. Ez a tiltás is a római jogból eredt, aztán átvették a kánonjogi és világi törvények. A kritikus rokonsági fok az itt tárgyalt korban mind a törvények, mind az egyházi rendtartások szerint a negyedik fok, illetve negyedik íz volt. Eredetileg hetedíziglen tiltotta az egyház a rokonok házasságát, ám már a 13. század elején tartott Lateráni zsinat a negyedik ízre csökkentette a tilalmat. Így vették figyelembe világi fórumok is. Csak Mátyás király vonta ki az ügyet teljesen az egyház hatalma alól. 1462-ben törvénybe foglalta, hogy a negyedízen belüli rokonházasság főbenjáró bűn, felségsértés. Ezzel igen nagy nyomatékot adott a tiltásnak. Mátyás törvényétől kezdve nem az egyház aránylag

szelíd, anyagi következmények nélküli rosszallására számíthattak az összeházasodó rokonok, hanem a társadalom minden szintjén fő- és jószágvesztésre.

Ezen a helyzeten a reformáció a dolgok természeténél fogva nem változtatott. Egyházi fórum nem írhatott felül országos törvényt. Az új, protestáns rendtartásokba tehát ha bekerült a rokonházasság tiltása, a negyedik íz került be. Egyedül a Méliusz Juhász Péter által fogalmazott, Debrecen környékére érvényes rendtartás kivétel. Aszerint a tilalom a harmadik ízre zsugorodott le. Ezt a rendelkezést nem értem. Nem tudom, hogyan gondolhatta a püspök, hogy az ő egyházkormányzata alatt élők kivételezettek lehetnek. Sok rendtartás viszont éppen a Méliusz Juhász-félével ellentétben – nyilván azért, mert országos törvény volt róla – már nem is tartalmazza a rokonházasság tilalmát.

Egyértelmű, hogy a protestánsok minden társadalmi szintjén éppen úgy élt a rokonházasság tilalma és éppen olyan bonyolult volt náluk, mint a katolikusoknál. Bonyolultságon azt értem, hogy az ízek számítása még egyenes ágon sem egyszerű; a kortársak különböző számításokat használtak. Oldalágon megállapítani ilyen távoli rokonságot még nehezebb volt, és tetézte az egészet, hogy valamilyen módon a házastársak közötti rokonság is beleszámított. A református Pethő Borbálát 1620-ban azért választotta el az illetékes egyházi bíróság első férjétől, Kapy Sándortól, mert valaki kiderítette, hogy ő és Kapy első felesége, Melith Kata rokonok.

Élettanilag lett volna veszélyes bizonyos rokonsági körön belül házasodni? Vagy az öröklési rendet veszélyeztette a negyedik ízen belüli rokonok házassága? Nem tudtam az eredeti szabályozás értelmét felderíteni. Csak az vitathatatlan, hogy a 16–17. században célszerű volt figyelembe venni. A vérfertőzés vádja alatt ugyanis súlyos csapásokat szenvedhettek házaspárok és gyerekeik, nemegyszer késő utódaik. Súlyos volt maga a megtámadtatás, még súlyosabb, hogy ilyen okból a hatóság törvényesen vett el birtokokat. Nemesi birtok esetén a

király volt illetékes, a jobbágytulajdont a földesúr vette el a vérfertőzés vádjával sújtottaktól. Tóth Péternét, egy alsóbényei jobbágyasszonyt és második férjét, Tóth Jánost 1559-ben az uraság azért tartotta fogva, mert valaki feljelentette a két férj rokonságát. Fejük elvesztése fenyegette a Tóth házaspárt abban az esetben, ha a vád bebizonyosodik, közös gyerekük pedig sem a telket, sem szülei más vagyonát nem örökölhette, ha Tóthék kapcsolatát vérfertőzésnek minősítik.

Negyed ízen belüli házasság helyett egyszerűbb volt a rokonokat a házassági piacon elkerülni, vagy az illetékestől a törvény alól előre felmentést kérni. Sok forrás alapján tudjuk, hogy előkelő családok vagyonokat költöttek el Rómában a kánonjogi tiltás feloldásáért. És Erdélyi Gabriella, aki a római Penitentiaria hivatalhoz küldött kérvényekkel foglalkozik, arról tájékoztatott, hogy Magyarországról kis falvakból, jobbágyoktól is indultak ügyek a kánonjogi tilalom feloldása érdekében. Hasonló eljárást protestánsok, akiknek még csak országos egyházi fórumuk sem volt, nemhogy egyetemes elöljárójuk, a helyben működő egyházi hatóságnál kezdeményezhettek. Meggyőződésem, hogy a protestáns nagy famíliák nem utolsósorban azért tértek vissza aránylag rövid idő után szinte testületileg a római katolikus egyházba, mert idegenkedtek legfelső egyházi hatóságuktól, a falusi papok falvakban ülésező gyűlésétől.

Az életkori és a rokonságbeli világos, egyértelmű szabályozások mellett volt kettő, aminek a betartását nehéz lehetett ellenőrizni. Az egyik a családi beleegyezés megszerzésének szükségessége, a másik az, hogy a feleket nem szabad házasságra kényszeríteni. Párokat összeadni csak mindkettőjük egyetértésével volt szabad. Világi törvények eléggé lazán szóltak ezekről a feltételekről, egyházi rendtartások is inkább csak a felek önkéntességét hangsúlyozták. A szabályozást tartalmazó szövegek úgy hatnak, mintha formális, a tehetetlenség erejével régóta ismételgetett kegyes szándékot fogalmaznának meg. Valószínűleg azért keltenek az olvasóban ilyen érzést,

mert a család beleegyezése és a felek önkéntessége is ősrégi előírás volt már a 16–17. században. Nem kellett őket nyomatékosítani; mindenki tudott róluk.

A családi beleegyezés szükségességének közismert voltára törvények szövegéből lehet következtetni. Társadalmi méretekben elterjedt volt az a gyakorlat, amit tiltottak. A szülők vagy a rokonok beleegyezésére István király óta utalnak, anélkül hogy a rendelkezés eredetét jeleznék. István szabályozta azt, hogy mi történjék leányrablás esetén, ha a lány *szüleinek engedélye nélkül* rabol valaki magának feleséget. Aztán a lányok öröklését szabályozó törvények térnek ki Zsigmond uralkodása, közelebbről 1435 óta arra az esetre, amikor a lány *fivéreinek, rokonainak vagy szüleinek híre és akarata nélkül* ment hozzá paraszti állapotú személyhez. Minthogy a törvény ismétlődött, bizonyosan nem kevés lány ment úgy férjhez, hogy előre tudta, zavar lesz az öröklésnél. Igaz, a zavar nem volt túlságosan nagy. A rokoni hozzájárulás nélkül férjhez ment lány egyszerűen pénzben kapta meg az örökségét, ahelyett hogy az apja után maradt birtokok negyedéből természetben részesült volna. Szinte súlyosabb következménye lehetett annak, ha a szülők beleegyezése nélkül kötött házasság nem többet, csak a rokonok neheztelését vonta maga után. Ez történt Thurzó Orsolyával, aki két elég jó házasság után rokonai helytelenítése mellett hozzáment bizonyos Tobias Lindauhoz. Amikor egyszer gyerekeivel együtt, mindent odahagyva menekülnie kellett, fivére, Thurzó György nádor egyik várába sem engedte be. A nádorné, Czobor Erzsébet könyörgésére szerezhetett magának Orsolya szállást valami faluban. Úgy tűnik végeredményben, hogy a beleegyezés nélkül kötött házasság következményeit viselni kellett, de sem kívülállók, sem az érintett felek részéről nem volt szokás a rokoni beleegyezés hiányára hivatkozva kérni a házasság felbontását, illetve megtámadni a házasság érvényességét.

A kényszerből létrejött házassággal más volt a helyzet. A házassági erőszak egyrészt társadalmi normává vált

egyházi előírást sértett, másrészt lehetett veszélyes, mert elemi indulatokat keltett. Az erőszakot elutasító indulatos magatartás legsúlyosabb esetéről egy Vas megyei kis faluban olvastam. 1588-ban került bíróság elé az az ügy, ami szerint Horvát Mihály lányát Spegli Jerig annak idején az úriszék ítélete értelmében – mert mint szolgálóját teherbe ejtette – kényszerből elvette, majd az asszony apja szerint meggyilkolta. A holttesten erős verés nyomai látszottak, állította Horvát, aki a vádban Speglinek az esküvő előtti kijelentését idézte. Azt mondta volna Spegli Jerig, *elveszem, de sokáig bizton nem él.* A bíróság az ügyet ilyen alapon nem látta bizonyítottnak. Úgy rendelkezett, hogy Speglit csak akkor fejezzék le, ha nem tud saját igaza és tisztessége mellett negyvenedmagával esküt tenni.

Ez az eset, bármilyen kivételes volt a gyilkosság akkor is, mint a történelem során mindig, jól érzékelteti, hogy a házassági egyetértés feltétele társadalmi igénynek felelt meg. Úgy is lehetne fogalmazni, a két fél házassági egyetértése általános emberi követelmény. Tételesen a római jog fogalmazta meg, amikor a *consensus facit matrimonium, az egyetértés teremt házasságot* elvet rögzítette. Ebből lett a kora középkori keresztény egyházban a házasság szentsége, amit az különböztet meg minden más szentségtől, hogy nem a pap szolgáltatja ki, hanem a házasodó felek szolgáltatják ki egymásnak. A protestánsoknál nem volt ekkora súlya az ügynek. A két házasfél egyetértését azonban, mint természetes feltételt, ők is megkövetelték.

A házassági kényszerítés utólag hozhatott rossz következményeket. Éppen azért, mert minden fórumon tiltották, alkalmat adott a válásra. Mind katolikusok, mind protestánsok kérték házasságuk felbontását olyan alapon, hogy eredetileg kényszerítették őket. Így kért feloldozást Garai János magának és Ilona nevű feleségének még a 15. században. Majd kértek még sokan. Azért idézem Garaiékat itteni tárgyalásomhoz képest a régmúltból, mert jó forrás van róluk, és jellegzetes az esetük: a házassági erőszakra hivatkozás magának a házaspárnak,

nem kívülállóknak az eszköze volt. Megromlott házasságból jól működő kiskapuként lehetett a valamikor volt erőszakra hivatkozva kilépni. Mivel pedig házasságok ritkán romlanak el csak az egyik félre érvényesen, úgy lehetne gondolni, az erőszak az elején közös befektetés volt. A kortársak azonban nem gondolkoztak ilyen cinikusan. Inkább gondoskodtak arról, hogy a felek közös akarata szempontjából kétes házasságot ne lehessen erőszak eredményének tekinteni.

Paraszti környezetből bizonyos Sarka János esete jellegzetes. Amikor egyszer összeveszett a feleségével, azt vágta az asszony fejéhez, *ördögséggel kötötték rá* magukat. Nyilván azért utalt természetfölötti erőre, mert amikor a házasság létrejött, nem érzékelte, hogy rászedték. Bővebben kifejtett értesülésünk van egy főrangú esetről. *Nagyságod az kisasszonyt szép szóval, sok rendbeli ígéretekkel, ajándékokkal* vegye rá a házasságra, tanácsolta a család egyik bizalmasa, amikor Esterházy Orsolyát és Esterházy Pált, a nádor egyik unokáját és egyik fiát sok házassági akadály ellenére össze akarták adni. Bizonyosan kapott is a kislány sok ajándékot, de a nagy terv csak akkor fordult egyenes győzelemre, amikor jó pszichológiai érzékkel megáldott asszonyok egy reggel Orsolyát beküldték Pál szobájába, hogy ébressze csókkal a vőlegényét. A fiút a váratlanul intim gesztus annyira megfogta, hogy beleszeretett Orsolyába. Így írta később élete feljegyzéseiben: *annyira magához kapcsolt, hogy én is fölötte igen kezdeném szeretni.*

Végül, a szabályozások között legyen utolsó a sorban a házasságkötés helyére és módjára vonatkozó előírás. Ez a többinél lényegesen későbbi; nem az ókorból öröklődött. Magyarországon 12. századi törvényekből származik. Miután a házasságot már Szent István közvetve az egyház hatáskörébe utalta, Könyves Kálmán foglalt törvénybe halála előtt nem sokkal, 1116-ban a házasságra vonatkozó zsinati határozatokat. A király II. Dekrétuma kimondta egyrészt a házasság felbonthatatlan voltát. A bibliai Máté evangéliumában és a Márk evangéliumá-

ban leírt mondat került így a magyar törvények közé: *Amit az Isten egybe szerkesztett, ember el ne válassza.* Másrészt kimondta az egyházi házasság kizárólagos voltát. A házasságkötésnek, áll ugyanabban a dekrétumban, *in conspectu ecclesiae, pap jelenlétében, alkalmas tanuk szeme láttára, az összeköttetés jelének átadásával és mind a két fél egyetértésével* kell végbemennie, különben *nem házasság, hanem paráznaság szerzése lesz.*

A mondat elején álló néhány szót *(in conspectu ecclesiae)* azért idéztem latinul, mert értelmezése idők folyamán megváltozott. Amikor Könyves Kálmán szövegébe bekerült, azt jelentette, *a templom előtt.* Vagyis azt mondja, hogy házasságot a templom épülete előtt kell kötni. Erről Európában hasonló értelmű törvényszöveg nem maradt fenn. De itáliai és franciaországi képek tanúskodnak a templom előtti házasságkötés szokásáról, és az angol irodalom 14. századi atyjának, Chaucernek egyik Canterbury meséje szól róla. Azt mondja, a nagy hírű bathi asszony öt férjet is szerzett *a templom kapujában – at the church dore.* Felteszem, hogy a szokás a szerződéseket rendszerint megfogalmazó jegyzők és írnokok tevékenységéhez kapcsolódóan alakult ki. Nem volt állandó hivatali helyiségük; ott foglaltak írásba szerződéseket, ahová hívták őket. Európában mindenütt kedvelt tartózkodási helyük volt a templom bejárati boltozata alatti, időjárástól védett kis tér. Így – mivel ott mindkét közreműködő kéznél volt – a *templom előtt* lehetett polgári házassági szerződést kötni, és azonnal csatlakozhatott hozzá a templomajtóban álló pap jelenlétében tett egyházi fogadalom. Magyarországon a templom nyitott kapujában álló pap előtt kezdett házasságkötési ceremóniáról a 14. századból származó szertartásrend is fennmaradt.

Arra az időre, amivel itt foglalkozom, az *in conspectu ecclesiae* szavak jelentése egyrészt *a gyülekezet színe előtt,* németül *vor der Gemeinde,* angolul *before the congregation* értelemre változott, másrészt a házasságkötés egyik formájával lett azonos. A jelentésváltozást

8. kép. Esküvő a templom előtt

a latin *ecclesia* szó többértelmű volta tette lehetővé. A katolikus egyház latinjában az *ecclesia* nemcsak a templom épületét jelentette, hanem az *egyházat* is, elvont értelemben, miként jelenti ma is. A *gyülekezet* jelentése viszont inkább a protestáns teológia révén alakult ki: Luther emelte tanításai középpontjába az erre utaló bibliai helyet. A Máténak tulajdonított evangéliumban vannak leírva Krisztus szavai arról, hogy ha ketten vagy hárman az ő nevében egybegyűlnek, ott lesz közöttük. Ott lesz az ő egyháza. Luther ezt reformátori működése legelején a római katolicizmussal szemben értelmezte.

Nem kell a hivatalos egyház közvetítése az igaz egyház létrejöttéhez, állította. Később, amikor az egyházszervező helyzetébe kényszerült, az egyházi hivatalosságról szóló véleménye nagymértékben megváltozott, de az *ecclesia* szó ilyen értelmezése megmaradt. Így logikus és mély értelmű az a gondolat, hogy a házasságkötés a gyülekezet, a közösség bevonásával, *a gyülekezet színe előtt,* nem egyszerűen csak tanúk jelenlétében történik. A római katolikus egyház az *in conspectu ecclesiae* fordulatot ugyanilyen értelemben szintén használja.

Másrészt az *in conspectu ecclesiae* a 16. század elején már az összes egyházi előírás figyelembevételével celebrált házasságkötést jelentette. És az *in conspectu ecclesiae házasság* ellentéte volt a *connubium clandestinum,* a *titkos házasság.* Utóbbinál az előírások közül valamelyiket, vagy többet is, nem tartottak be. Erről a titkos házasságról az utóbbi néhány évben a nemzetközi tudományosságban nagy viták zajlanak. Nincs egyetértés arról, hogy mi volt a hiányzó elem, illetve vannak, akik a titkos házasságot pap közreműködése nélkül kötött házasságnak gondolják. A bizonytalanság tulajdonképpen elképesztő, mert *titkos házasság* mind katolikus, mind protestáns egyházi rendelkezések szerint létezett; minden felekezet tiltotta. Érvénytelenségét azonban csak a görögkeleti egyház egyik zsinata mondta ki. A nyugati kereszténység újra meg újra fellépett a titkos házassággal szemben, de érvényességét – ha már megkötötték – nem vitatta.

A 16. század elejére a házasságkötési szertartás a templom kapujából bevonult magába a templomba. Kialakult továbbá mindkét fél, mind a menyasszony, mind a vőlegény megszólalásának gyakorlata. Nem tudjuk, milyen felszólításra, de egy 1515-ös zsinati határozat szerint bizonyosan egymásnak tettek kijelentést. A későbbiek ismeretében úgy lehet fogalmazni, nem a paphoz, hanem egymáshoz szóltak. A vőlegény a *feleségemnek fogadlak* vagy hasonló értelmű szavakat mondta. A menyasszony pedig az *emberemnek fogadlak,* illetve hasonló értelmű

szavakkal nyilatkozott. A pár megszólalása anyanyelven történt. Gyűrű vagy más összekötő jel, aminek a szükségességét a házasságról szóló középkori törvény eredetileg kimondta, nem minden szertartásrend szerint volt.

A reformációval a házasság lényege átalakult, de a házasságkötés formája nem változott lényegesen. A protestánsoknál a házasság már nem volt szentség; ők a katolikus hét szentségből csak a keresztelést és az úrvacsorát vették át. Így a protestáns házasságkötéskor a lelkész nem szentséget szolgáltatott ki, pusztán tudomásul vette a házasságot, megáldotta a házasságot, illetve meghallgatta a felek házassági fogadalomtételét. A felsorolt fogalmak a házasságkötés eltérő teológiai értelmezéséből következnek, mert a protestánsok között csak a lényeget tekintve élt közös felfogás: a felek Isten akaratából, de nem az egyház közvetítésével kötnek házasságot. Így az egyház képviselőjének cselekményeit a szertartás folyamán különbözőképpen kellett magyarázni.

A protestáns jegyespár tehát a násznéppel együtt bevonult a templomba. A násznépről a házasságkötés forrásai olyan gyakorisággal szólnak, mintha jelenléte a szertartásban nélkülözhetetlen lett volna. Valóságosan nem volt nélkülözhetetlen. Ez világosan kitűnik abból, hogy a protestánsok gyakran gyakorolták magánháznál a házasság rítusát. Ott, ahol ismerjük a lelkésznek az esketés után fizetendő díjat, mindenütt külön kategória az, ha a házasságkötés nem a templomban zajlik. És nem a dolog különlegessége miatt kell többet fizetni, hanem azért, mert az ilyen eljárás külön fárasztja a lelkészt. A házasságkötés protestáns rítusának gyakorlására használt magánház rendszerint a vőlegény vagy a menyasszony otthona volt. Tartottak azonban esküvőt máshol is, így rokonoknál, esetleg a parókián. Úgy veszem ki a források eseteiből, hogy – bár kötött szabályozás nem volt – a kor egyetlen nyilvános szórakozóhelyén, a kocsmán kívül akárhol lehetett házasságot kötni protestáns módra. Ez a szabályozatlan működés abból következett, hogy a házasság szentsége a reformációban megszűnt

ugyan, a házasságkötési eljárást teljesen elhagyni azonban nem lehetett. Mind a hatóság, mind a társadalom ragaszkodott hozzá.

A rítushoz a kortársak teológiai tartalmára tekintet nélkül ragaszkodtak. Nagyon jól érzékelhető ez abból a tényből, hogy az egyház vagy felekezet törvényes státusa és az általa bizonyított házasság érvényessége között nem volt összefüggés. A protestáns módra házasodás mai gondolkodási normáink szerint lehetett volna veszélyes, minthogy a magyar királyság katolikus jellege a reformációval nem szűnt meg. Továbbra is katolikus szertartás szerint koronázták a királyokat. Az országgyűlés tagjainak többsége egy időben, a 16. század közepétől körülbelül egy évszázadon át protestáns volt ugyan, de a római katolikus főpapság külön rendje fennmaradt. A 17. század hetvenes éveitől kezdve kibontakozó ellenreformáció a legteljesebb állami támogatással zajlott. A nem-katolikus felekezeteket törvény soha nem ismerte el, és a királyok végig katolikusok voltak.

Ebben az ügyben azonban, a házasodásban, a társadalom alapegységeit, a családokat létrehozó rítusban soha nem volt zavar. Soha semmilyen hatóság nem vonta kétségbe az egyházi házasságot, ha maga az egyház hivatalosnak tekintette. Nagyon jellemző ilyen szempontból az egyik felekezetből a másikba térő emberek magatartása. Viszonylag sokan voltak, hiszen maguk a protestáns egyházak a katolicizmusból áttérő emberek csatlakozásával jöttek létre. Aztán – a 16–17. század fordulójának viszonylagos nyugalma után – a 17. század húszas éveitől volt társadalmi méretekben érzékelhető mennyiségű áttérés. Az a szokás azonban, hogy otthagyott felekezetén kötött házasságát felmondja vagy érvénytelennek tekintse valaki, nem alakult ki.

Nincs okom feltételezni, hogy az áttérések mögött, ha nem is mindig, de sok esetben ne lett volna új vallásos meggyőződés, vagy az áttérés ne jelentette volna új tanítások őszinte elfogadását. Valószínűleg voltak olyan párok is, akik odafigyeltek, mit tanítanak nekik a házasság-

kötéskor a házasságról. Ha egyik felekezeten figyeltek és egyetértettek a tanultakkal, áttérésük után nyilván érvénytelennek tekintették azt, amit korábban hittek. Mégsem tudok olyan esetről, amikor a házaspár áttérése után az új felekezet rítusa szerint újraházasodott volna. És a legelkeseredettebb örökségi perekben sem hivatkoztak egyik felekezet tagjai sem arra, hogy a másik felekezeten történt házasság érvénytelen, nem alapoz meg öröklési rendet. Kizárólag válási szándék megvalósítása során tapasztaltam a valláskülönbség házasságügyi kihasználását. Egy Sárospatak környéki asszony, Füzesi Demeterné a 17. század elején hosszan húzódó válási ügyét a zempléni református egyházmegye előtt úgy zárta le, hogy elment Lengyelországba, és *pápista paphoz gyónt.* Így vonta ki magát a református egyházi bíróság hatásköre alól. Mindnyájan tudjuk azonban, milyen feszültségeket, rendkívüli magatartást tud a válás szándékáig megromlott házasság kiváltani. Normális esetben és természetesen a rítus maga, nem a tartalma számított.

A felekezetileg eltérő szertartásrendek tehát nem okoztak nehézségeket. Problémák következhettek viszont abból a szokásból, hogy templomban nem csak házasságot, hanem jegyességet is lehetett kötni. Egy papnak szóló meghívólevél a szentségek kiszolgáltatásával egy felsorolásban közli, hogy feladata lesz a *subarratio végrehajtása,* vagyis az eljegyzés celebrálása. Egyelőre tisztázatlan, ki volt a kezdeményező. A világi hatóság, az egyház vagy a közösség kezdeményezésére alakult-e ki a templomi eljegyzés gyakorlata. Azt sem tudjuk, milyen széles körben terjedt el, de bizonyosan élt Európa legtöbb országában, minden felekezetben, és mindenütt okozott zavarokat. A zavarok gyökere abban volt, hogy a templomi jegyesek az egyelőre feltáratlan rítusú szertartás után nyilvánosan együtt éltek. Egy jobbágyasszony, Taraczközi Zsófi, aki özvegyen Tóth Istvánnal járt jegyben, papok előtt jelentette ki: *az loncsos fia az ő oldala mellé nem fekszik.* Vagyis az lett volna természetes, ha a vőlegény a menyasszonnyal együtt alszik. Az előkelő, de nagyon

szerencsétlen Pográny Erzsébet pedig gyereket szült a Poltári Soós Ferenccel fenntartott jegyességben. A király csak felnőtten törvényesítette a fiát. Jegyesek gyerekei éppen úgy *törvénytelenek* voltak, mint az egyszerűen *paráználkodó* emberekéi. Csupán az egyházak által elismert és tanúk által tanúsított házasságból születhetett törvényes utód.

A házassági piacon végeredményben szigorú és kevésbé szigorú előírások működtek. A piac szereplői előtt általában közismertek voltak, és a házasfelek vagy rokonaik akkor jártak el célszerűen, ha betartották őket. De fennállt a be nem tartás lehetősége is. Ha valaki vagy valakik nem tudtak vagy akartak a szabályok értelmében cselekedni, az engedelmesség mímelése bizonyult célszerűnek. Nem volt értelmes dolog előre kockáztatni a házasság biztonságát. Olyan partnert kellett keresni, aki korban megfelelő volt, nem túl közeli rokon, számíthatott a család rokonszenvére, vagy legalábbis arra, hogy a família elfogadja, és hajlandónak mutatkozott a kapcsolatra, vagyis egyetértett a házasság kezdeményezőjével. Kívánatos volt végül templomban, valamelyik felekezet szertartásrendjében előírt rítussal kötni a házasságot.

4. Társkeresőben

A párkeresés lehetőségeinek felmérésében abból kell kiindulni, hogy a 16–17. századi Magyarországon a társadalmi nemek tagjai közös térben tevékenykedtek, egy térben éltek. Ezt a tényt azért szögezem le, mert a nőket és a férfiakat, a lányokat és a fiúkat sok ország kutatói szerint nemcsak a közösségi tereken, hanem bizonyos helyzetekben még otthon is elválasztotta egymástól a szokás. Nálunk viszont közös időtöltésről tudósít Balassi Bálint, amikor kisfiúk és kislányok együttes játszásáról ír, és a társadalmi nemek közös működéséről tanúskodnak egyházi emberek, amikor azon háborognak, hogy férfiak és nők nem hajlandóak külön csoportokban menni

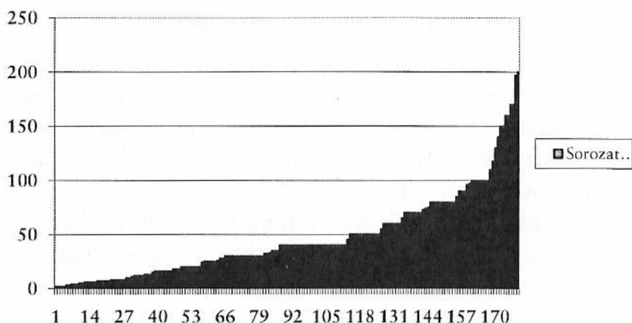
a templomba, vonakodnak továbbá oda ülni, ahova a templomi helyüket kijelölték. Idővel aztán az egyházak Magyarországon is elérték minden felekezetnél azonos céljukat, a nemek és az életszakaszok szétválasztását. Így néprajzi leírásokban, amelyek részint az adatszolgáltatók emlékei alapján, részint a kutató megfigyeléseinek segítségével körülbelül a 19. század elejéig mennek vissza, szegregált társadalomról lehet olvasni. Olyanról, amelyben nemek és életkorok nem keverednek: külön játszanak a fiúk, külön a lányok, külön barátkoznak az öregemberek, külön az öreg nők. Logikusan szól a magyarországi néprajz már nemcsak szegregált templomba menésről, hanem szegregált templomi ülésrendről is. A közelmúltból leírt falvakban a falu népe már jóval a szertartás előtt a templom előtt gyülekezik, aztán megszabott rendben vonul be a templomba. Ott, ahol vannak személyes emlékeim, apai nagyanyámék falujában, először az öreg nők mentek be és ültek le a bal oldali padsorban hátul, aztán az öreg férfiak ültek be jobboldalt hátul, majd a régen házas nők és férfiak következtek balra, jobbra és így tovább, míg a kislányok nem jöttek, akik az egész gyülekezet nagy figyelme mellett vonultak be az első sorokba. A szertartás végén viszont ők mentek ki először. Mindenki a lányokat nézte.

Ez a rend mára tökéletesen megszűnt. Kis hegyi falvakban állítólag még él. Körülbelül százötven évig volt általánosan érvényes. A 16–17. század viszonyaihoz képest kifejezetten mesterségesnek hat. Akkor az emberek – ahogyan egyébként ma is – keveredtek, családok, barátok, barátnők, esetleg szomszédok mentek és ültek le a templomban együtt. Keverten ültek, ha leültek egyáltalán. Mert a templom és a gyülekezeti tagok viszonya még sokat őrzött a középkori, lazább szokásokból. Állattal, kutyával, lóval abban a korban, amiről írok, már valószínűleg nem mentek be a templomba, de volt a templomba járásban a későbbiekhez képest valami könnyedség. Sem a gyülekezet, sem a papok nem vették szigorú szabályosan a templomi rendet. Amikor a napjuk

úgy alakult, beugrottak a templomba. Nem mindenki ért oda a szertartás kezdetére, nem is mindenki várta meg a végét. Az, aki nem ért rá sokáig, kiment a befejezés előtt, folytatta a munkáját, vagy ünnepnapokon újra felvette a szórakozást. Ebben a korban még csak a felsőbbség óhajaként érvényesült az, hogy a templomi esküvőt a lakodalmi ünnepségek elején, reggel tartsák. Hol a pap, hol a násznép nem volt a helyén az előírt időpontban. Ezt állapítják meg egyházlátogató felettesek elég gyakran és minden felekezetnél.

Nehéz viszont rekonstruálni azt, hogy a lakodalomhoz milyen előzmények vezettek. Nehéz, mert kemény tények tanúsága szerint a társkeresés gyakorlatilag lehetetlen volt. A demográfiai számok a párkeresés eredményességét szinte kizárták. Különösen feltűnő a 16–17. századnak ez a sajátsága a parasztságnál, és források náluk szólnak róla. Beszédes ebben a témában egy 1634-es felmérés Pozsony megyéről. Draskovich János pozsonyi prépost készítette, és nem tekinthető egyházlátogatási jegyzőkönyvnek, mert a protestáns gyülekezetek adatai is benne vannak. Mint forrás viszont éppen ezért értékes: egy nagy, természet-földrajzilag és nyelvileg, valamint felekezetileg változatos terület minden településéről szól. Tovább növeli az értékét az, hogy a prépost, illetve kísérői minden településen közlik a helység házainak és lelkeinek számát. Ezt az utóbbi adatot mint abszolút számot nem használtam, mert nem tudjuk, kit tekintettek léleknek. Arra viszont következtetni lehet a felvétel lélekszámaiból, hogy egy-egy házban egy-egy kisebb-nagyobb családot vettek számításba.

Az önálló településként összeírt helységekben a házak száma 2 és 200 között változott. Az utóbbi egy helyen, a gazdag, bortermelő Szentgyörgyön fordult elő. Legáltalánosabb méretnek a 80–100 ház közötti nagyság látszik, miközben a 170 ház feletti faluméret nagyon ritka.

A házak száma falvanként

Első ránézésre ebből az a természetesnek tekinthető következtetés adódik, hogy igen nagy volt a falvak mérete közötti eltérés; egyik faluban többen laktak, a másikban kevesebben. A társkeresés szempontjából ennyi is elég lehetne: nagyobb faluban bizonyosan könnyebb volt társat találni, mint valami kis helyen. A Draskovich-féle felmérés azonban tovább vezet, amennyiben számszerűsíthető felvilágosítást ad a szociológiában kohorsznak nevezett életkori csoportokról. Arról a körről, amelyből elbeszélésem főszereplői rendszerint élettársat választottak. A házassági piacról szóló fejezetben írtam le, hogy házaspárok között – kivételes esetektől eltekintve – az egykorúság vagy az 1–5, illetve a 6–10 évnyi korkülönbség volt a megszokott. Vagyis a házaspárok a legfeljebb tízévnyi korkülönbséggel egy kohorsz tagjai voltak.

Kortárscsoportról adott felvilágosításnak tekintem az iskolák adatait. Draskovich mindenütt közli, van-e a helységben iskola. Ezzel közli, vannak-e egy kohorsznak tekinthető gyerekek a faluban. Kortárscsoportok tekintetében kevés adat árulhat el többet, mint az iskoláké. Odajárnak egy iskolás kohorsz férfi tagjai a forrás születése pillanatában, szüleik előzőleg voltak egy kohorsz tagjai, belőlük pedig egy kohorsznyi kamasz, egy kohorsz fiatal felnőtt és a következő életszakaszoknak megfelelő kohorsz tagjai lesznek. Ez az én álláspontom. Az a véleményem ugyanis, hogy iskolák létrehozásánál a

fenntartó település demográfiailag meghatározott igénye volt döntő. Ez alól a szabályosság alól adódhatott kivétel; talán voltak olyan falvak, amelyek valamilyen, kulturális versengésnek nevezhető okból állítottak iskolát. A szabályos azonban bizonyosan az volt, hogy ott állítsanak iskolát, ahol megfelelő számú iskolásra lehetett számítani. Az iskolaépület, az épület fenntartása, a tanító, esetleg több tanító járandósága nem érte meg, ha nem voltak iskolások.

Draskovich felvétele szerint a 16 házasnál kisebb falvakban nem volt iskola. A 16–20 házas falvak méregették, ne állítsanak-e iskolát. Egyes helyeken állítottak, másutt nem. Ezek szerint 16–20 családnál már számoltak annyi gyerekkel, amennyinél vélemény kérdése volt, hogy érdemes-e nekik iskolát fenntartani. Hozzájuk képest lényeges véleménykülönbség azonban csak a 40 házas falvakban mutatkozik: többségükben volt iskola. És az 50 házas vagy nagyobb településen volt áttörés: náluk rendkívül kivételes az, ha nem tartanak iskolát. Néhány helyen a felvétel készítői feljegyezték az iskolások számát is.

Itt vannak a következtetések megalapozására alkalmas adatok. 30 házas vagy kisebb falvakban nem lehetett kortársakat, még kevésbé párkapcsolatra alkalmas jelöltet találni. Ilyen volt a forrásban összeírt 194 helységnek majdnem a fele, 80 falu. A családokat tekintve pedig az összesen összeírt 8331 család körülbelül egyhatoda lakott ilyen, a társkapcsolatok szempontjából reménytelen helyen. Aztán rendkívüli szerencse esetén nem egészen reménytelenül lehetett társkeresést indítani a 31–49 házas településeken. 1287 család lakott bennük, az összes családnak ugyancsak körülbelül egyhatoda. Végül az 50 házas vagy nagyobb 67 faluban élt 5815 család, az összes összeírt család nagyjából egyharmada. Ezekben a falvakban – tisztán matematikai alapon számítva – öt, tíz, legfeljebb tizenöt azonos nemű, megint csak jó esetben kétszer annyi különnemű kortárs akadhatott.

A családok egyharmadában élő emberek tartozhat-

tak tehát saját településükön belül számottevő méretű kohorszhoz. Nagyjából annyi volt egy-egy ilyen, szerencsés adottságok mellett létrejövő kortárscsoport létszáma, amennyi ma egy nem túlságosan nagy bérházban adódik. Ez volt a falusi emberek, fiatalok és idősebbek helyi társkeresésére a legelőnyösebb, helyesen a legkevésbé hátrányos helyzet. Azzal a köztudott ténnyel együtt, hogy a falvak lakosságának igen nagy része állt rokonokból, akikkel a házasságot az egyházi és világi törvények kizárták, a falusi pártalálás valószínűsége szinte nullára zsugorodik.

Konkrét, közvetlenül értelmezhető adatokat a felvétel pillanatában csak fiatalokra, illetve először házasodókra tudtam összeszedni, de hasonló viszonyokról tanúskodnak. Egy kivételesen részletes németújvári urbárium szerzői beírták a jobbágyok gyerekeinek, mind lányainak, mind fiainak életkorát. A házassági korban lévő fiatalok adatait szedtem ki belőle. Házasodási korúnak tekintettem a 16 éves vagy idősebb lányokat és a 18 éves vagy idősebb fiúkat. Az irat szerint felvétele idején, 1640 körül a kiterjedt uradalom 50 falva közül négyben egyáltalán nem laktak fiatalok. Másutt falvanként 18 és 2 között változott a számuk.

Majdnem mindenütt a nők voltak előnyben, ami a párválasztás összefüggésében azt jelenti, hogy a legtöbb faluban ők voltak kevesebben a fiúknál. Legnagyobb eltérést abban a faluban regisztráltak, ahol az urbárium felvétele idején 16 tizennyolc és húsz év közötti fiú, de csak 2 tizenhat–húsz éves lány élt. És véletlenül 4 egymással szomszédos községben élt azonos számú, 6-6, 4-4, 3-3, valamint 1-1 fiú, illetve lány. Valamennyi falu fiataljai között több mint kétszer annyi fiú élt, mint lány. 89 a lányok, 207 a fiúk száma a teljes uradalomban. Itt is érvényes természetesen az a szempont, hogy a párválasztás lehetőségét a rokonság kizárta. Vagyis, mivel a fiatalok egy része egymás rokona, egyes esetekben vér szerinti testvére volt, nem jöhettek számításba. Így a párválasztás egy-egy falun belül még a lányoknak is csak

kivételesen lehetett reményteljes. Ezen a képen némileg módosít az a köztudott tény, miszerint az urbáriumokba nem minden családfő és család adatait vették fel. Élhettek a falvakban olyan személyek, akik nem kerültek bele. Mivel azonban az ő arányuk a teljes lakossághoz képest változó, de minden feltételezés szerint mindenütt elenyésző volt, nem gondolom, hogy a házasodási lehetőségeket lényegesen befolyásolták volna.

A forrásokban rögzített adatok szerint a falu mint házassági piac nem működött; kivételesen hozott létre párkapcsolatot. Az elképesztő mindennek ellenére az, hogy mindenki megházasodott. Általános érvényű tényként erről „A házassági piac" című fejezetben már írtam. Bizonyos források pedig arról tájékoztatnak, hogy az első házasságkötés nem egyszerűen bekövetkezett, hanem a felek fiatalkorában történt. Egy jó részletes 17. századi urbáriumban a legidősebb nőtlen férfiak 30 évesek, a legidősebb hajadon kivételesen 25, de az életkor szerint mögötte következő 20 évesek a kevésbé fiatalok. Ebből az következik, hogy a harminc feletti férfiak, illetve a húsznál idősebb hajadonok – az egy huszonöt éves nőn kívül – valamennyien megházasodtak. Szórt adatok hasonló értelemben tanúskodnak. A jobbágyi társadalom nőtagjairól az 1631 és 1704 közötti időből sikerült az egész ország területéről 100 esetben családi állapotukat és az életkorukat egyaránt közlő adatokat összegyűjteni; 94 személy férjezett vagy özvegy és 4 hajadon volt a felvétel pillanatában.

A 94 jobbágyasszony közül 5 volt húszévesnél fiatalabb. Mindössze 5 tizenéves asszony jelenléte egy tökéletesen véletlenül összeállt 94 személyes csoportban arra utal, hogy az első férjhez menés a jobbágyoknál tipikusan jóval a nők kamaszkora után következett be. És nem utal másra a hajadonok négy adata sem. Egyik hajadon sem volt fiatalabb tizennégy évesnél, ami azt jelenti, hogy a tizennégynél fiatalabb lányokat nem tekintették férjhez menésre alkalmas korúnak; a források készítői mint gyerekeket emlegették őket, vagyis nem kerültek

be a vizsgált csoportba. A hajadonként meghatározottak közül 1 tizennégy éves, 1 tizenöt éves, 1 tizenkilenc éves. És 1 harminchat éves nőt, bizonyos Bencze Annát Bereg megyében találtam hajadonként meghatározva. Őt azonban a forrás nem egyszerűen az *incapillata, hajadon* jelzővel illeti, hanem a *virgo honesta, tisztességes szűz* meghatározást alkalmazza rá. Ez azt jelenti, hogy nyilvánvalóan rendkívül szokatlan volt ebben az életkorban nem férjezettnek vagy özvegynek lenni.

Végeredményben nagy fenntartásokkal ugyan, de a nőkről szóló 100, véletlenül összekerült adat alapján valószínűsíthető az, miszerint a jobbágycsaládok lányaiknak férjet nagyjából a lány 14 éves korától kezdtek keresni, és a keresés legfeljebb négy év alatt törvényszerűen pozitív eredménnyel zárult. A másik oldalról nézve: mivel a biológiai érettség a nagy számok törvénye szerint a lányok 14 éves korában szokott bekövetkezni, a férfiak attól kezdve számoltak a hajadonokkal mint lehetséges feleséggel, hogy a nők a szexuális életre alkalmassá váltak. Férfiakról nyert adatok nagyjából ugyanennyi társkeresési időt jeleznek.

Róluk 66 bizonyosan nős és 241 nőtlen jobbágyi állapotú személytől származó adatom van. Ugyanúgy kerültek össze, mint a nőkre vonatkozóak: a forrás jellegére való tekintet nélkül írtuk ki őket a legkülönbözőbb iratokból. A nős férfiak adatainak száma azért ilyen feltűnően alacsony, mert a jobbágyférfiak nős voltát a források gyakorlatilag soha, semmilyen helyzetben nem tüntették fel. Csak akkor lehetünk bizonyosak abban, hogy nősek, ha valamilyen okból a feleségükkel együtt szerepelnek. Olyan forrás pedig, amelyben jobbágyi státusú férj és feleség nem csak együtt, de ráadásul mindkettőjük életkori adatával fordul elő, elenyészően kevés. A nőtlenséget sem gyakran jelezték, különösen nem az illető életkorával együtt. Így az előnytelen forrásadottságokat figyelembe véve a 241 adat nőtlen jobbágyférfiakról viszonylag sok. Abszolút értelemben pedig nagy fenntartásokkal ugyan, de statisztikai mintának tekinthető.

A társkeresést tekintve feltűnő, hogy a szóban forgó 66 nős jobbágyférfi közül egyik sem volt huszonegy évesnél fiatalabb. Ezt a tényt az adatok csekély volta miatt mint érdektelent akár el is lehetne vetni, ha a nőtlen jobbágyférfiak adatai nem erősítenék meg az érvényességét. A nőtleneknél az a feltűnő, hogy nincs adatunk tizennyolc évesnél fiatalabb férfinél a *nőtelen* vagy más hasonló fogalommal megjelölt nőtlenségre. Vagyis úgy tűnik, a tizennyolcnál fiatalabb jobbágy fiúknál természetes, nem jelölendő állapotnak tekintették a nőtlenséget. A tizennyolc éves korhatárt viszont nem tartották feltétlenül döntőnek. Valószínűleg nem minden tizennyolc-tizenkilenc éves fiú nőtlenségét tüntették fel. A fiúk csak húszéves koruk körül léptek abba a státusba, hogy a társadalom a házasságot mintegy elvárja tőlük, a nőtlenségüket megjelölendő ténynek tekintse.

A rendkívül kevés nős férfire vonatkozó életkori adat és a nagy fenntartásokkal mintának tekinthető 241 nőtlen jobbágy életkori adatai végeredményben azt a következtetést sugallják, miszerint a 17. század során a férfiak első házastársát nagyjából a legény 18 éves kora körül kezdték keresni, és a keresés legfeljebb négy év alatt, körülbelül a fiúk 22 éves korára fejeződött be – törvényszerűen sikerrel. Igen kevés férfi nősült először 22 évesnél idősebben. Fordítva: nők a legényeket a fiúk 18 éves korától kezdve vették emberszámba.

Ezek az adatok mindkét fél első házasságának életkori sajátosságáról vallanak, és azoknak az alapján tárnak fel világos szabályosságokat. Az újraházasodás jelenségében viszont kevés törvényszerű elem mutatkozik. Nagyon sok tényezős véletlentől függött az, hogy ki mikor kezdett második vagy harmadik házastársat keresni, mert a sors kiszámíthatatlan szeszélye tett egyeseket az első házasság után hamar, másokat tekintélyes idő eltelte után özveggyé. Demográfiai számítások vagy népességtudományi megfigyelések erről keveset mondanak; statisztikai mutatók soha nem fordíthatók le az egyén élethelyzetére.

Igen nagy eltérések mutatkoztak. Rákóczi Erzsébet, II. Rákóczi Ferenc unokatestvére, nem volt még tizennégy éves, amikor 1668-ban, néhány héttel első, valószínűleg el nem hált házassága után özvegy maradt. Illésházy Zsófia viszont, Esterházy Miklós anyja, egyetlen házasságában tizenhárom élve szülés és harmincnyolc évnyi együttélés után jutott özvegységre. Vagy volt olyan asszony, aki első gyereke szülésébe halt bele, mások kemény testi megpróbáltatásokat is könnyen viseltek. A kemény asszony példája lehet Zrínyi Ilona, aki második férjétől negyvenhárom éves korában fogant, és Munkács ostroma közben úgy vesztette el a magzatot, hogy egy percig sem gyengélkedett; a veszteséget senki nem vette észre.

Hasonló jellegű egyenetlenségeket tapasztaltak a jobbágyok is. Kocsis Ádám özvegye, akinek volt unokája, és az urasági emberek úgy ítélték meg, hogy *nyomorult asszony,* a kor fogalmai szerint bizonyosan öreg volt a dunántúli Zákányban. Feltehetőleg sokkal idősebben maradt özvegy, mint Raizner Michel felesége ugyanabban a faluban a 17. század közepén. Raizner árvája mint *fiacska* került be az uradalmi összeírásba; nyilván kisgyerek volt, özvegyen maradt anyja pedig fiatal asszony. Vagy parasztasszonyok éppen úgy belehalhattak első szülésükbe, mint az előkelő nők. De ott volt a Pozsony megyei Limpakon Mert Ozli felesége, aki hat fiút, valamint két lányt nevelt a róla szóló forrás keletkezésekor. És tudunk szörnyű megpróbáltatásokat túlélő parasztasszonyról. Kis András feleségének egymás után kétszer született halott gyereke, mégis akartak a férjével következőt. Dienes György pedig négyes ikrek halva születése után járta a falvakat abban az ügyben, hogy találjon olyan orvosasszonyt, aki segíti felesége következő terhességét.

Szabályosság az újraházasodásoknál ezzel szemben, hogy kivételesen telt el egyik házastárs halála és a következővel kötött házasság között gyászév, holott a gyászév fogalmát és betartásának kívánatos voltát a 16–17. század kortársai ismerték. Van adatunk arról, hogy idősebb

rokon helyteleníti a gyászév be nem tartását, vagy van olyan férj, aki naplójába beírta, hogy a gyászév eltelte után vett újabb feleséget. Van viszont arról is adat, hogy valaki férje ölében hal meg, majd a veszteségtől mélyen megrendült férfi házában négy hónap múlva ott az új asszony. Ugyanezt a türelmetlenséget jobbágyoknál nem tudjuk megfogni, mert nincs rá megfelelő forrás.

A demográfiai helyzet mibenlétét, a házasodásra esetleg előnyös vagy hátrányos voltát viszont az arisztokráciánál nem tudjuk vizsgálni. Róluk összeírások nem készültek. Még az sem állapítható meg teljes biztonsággal, hogy egy-egy időszakban mennyi volt az arisztokrata családok száma. Legfeljebb országgyűlési névsorok tájékoztatnak némileg, mert a főrangúaknál minden felnőtt férfinak joga volt megjelenni az országgyűlésen. Az ismert famíliák sokszor hagytak hátra családi feljegyzéseket, bibliában vagy csak papírlapokon vezetett listát születésről és halálról. Nem voltak azonban feltétlenül gondosak. Előfordul, hogy mind a férj, mind a feleség jegyezte a családi eseményeket, és a gyerekek száma a kétféle naplóban nem egyezik.

Arisztokrata demográfia összeállítása a magyarországinál lényegesen jobb forrásadottságok mellett sem kockázatmentes vállalkozás. Az 1960-as években derült ki, amikor divat volt ilyesmit csinálni. Az úgynevezett *új arisztokrácia* volt akkor nagy téma. Több, a 17. századra Európa-szerte jellemző jelenséget magyaráztak sokan azzal, hogy genealógiailag új, új értékeket hordozó arisztokrácia alakítja át a társadalmat. A régi és az új arisztokrácia összeolvadását volt szokás nagy genealógiai táblázatokon ábrázolni, de a genealógiai tények rendkívül vitathatónak bizonyultak. Maga a téma nem is élt soká.

Fügedi Erik abból a tényből kiindulva, hogy magyar arisztokrata nők feltűnő gyakorisággal házasodtak rangon alul, arra a következtetésre jutott, hogy egyenrangú házasságot demográfiai okból nem tudtak kötni. Ő medievalista volt, de a magyarországi feudalizmus

teljességét látta sajátosnak a lányok állandó demográfiai túltermelése miatt. A furcsaság magyarázatát kereste, illetve felszólított a magyarázat kísérletére. Úgy tudom azonban, az aránytalanul sok nő jelensége máig magyarázat nélkül maradt. Ha Fügedinek igaza volt, és arisztokrata nők azért mentek hozzá sorozatosan saját rangjuk alatt álló emberekhez, mert nem volt elég előkelő férfi, akkor azt lehet mondani, hogy az ilyen lányok és asszonyok a férjezett állapotot a rangnál többre becsülték. Magas társadalmi korlátot léptek át az áhított házasság kedvéért. A dolog demográfiai részéhez nem tudok hozzászólni, de magát a gesztust, a férjhez menést mindenáron, természetesnek tartom.

A házasodási lehetőségek törvényszerűen előnytelen volta az egyén életében nem feltétlenül mutatkozott. Az érintettek inkább igen lényeges egyéni különbségeket tapasztalhattak. A társtalálás kedvező körülményeit élte meg a németújvári uradalom Strem nevű falvában a 17. század elején Gerger Michel lánya és Kleppel Jerig. Nyilván gyerekkoruk óta ismerték egymást; szüleik szomszédos telkeken gazdálkodtak, és mindketten első házasságukba léptek, amikor megesküdtek. Tudjuk ugyanakkor, hogy egyesek nem a szomszédból, nem is közeli faluból, hanem hatalmas uradalmakon kívülről házasodtak. 1548 körül, valamivel az előtt az esztendő előtt történt, hogy Medly János egy kis Pozsony megyei faluból, Csatajból elment Modorba feleséget venni. Körülbelül hat hétig volt távol, de közben Csatajon maradt anyjának és fivérének súlyos kellemetlenségei támadtak, mert Modor nem tartozott ahhoz a Serédy-uradalomhoz, amelyen Medly jobbágy volt, és az urasági tisztek attól féltek, el akar költözni.

Arisztokrata körből igen kedvező körülmények között házasodott a hegyaljai nagybirtokos Rákóczi Zsigmond két idősebb fia. Sokat találkoztak, jóformán együtt nőttek fel és összeillő korúak voltak a sárospataki földesúr, Lórántffy Mihály lányaival. Rákóczi György 1616-ban elvette a lányok közül Zsuzsannát, Rákóczi Zsigmond

valamivel később Máriát. Zsigmond és Mária korán meghalt, de Rákóczi György és Lórántffy Zsuzsanna házassága legendásan jó kapcsolattá alakult. Ugyancsak nagyon jó házasságban élt Pálffy Miklós. Ő külföldről hozott magának feleséget. Minden idők leggazdagabb emberének, Fugger Jakabnak az unokahúga, Fugger Mária ment hozzá. Mária apja a házasságkötés idején a Jakab halála után kétfelé vált Fugger-vállalkozás egyik ágának a feje volt. Pálffy az Európa egyik legjobb partijáért versengő udvarlók tömegében diadalmaskodott. Nem lehetett könnyű. Pálffy Miklós, aki akkor még társadalmilag jelentéktelen ember volt, jobban nem nősülhetett volna.

5. A házasodási szokások

A házasodási lehetőségek kiegyenlítése, illetve a hátrányos körülmények leküzdése érdekében sok társadalmi szokás működött. Nélkülük a *minden ember házas* jelenség nem lett volna fenntartható. A mából nézve a legfeltűnőbbnek az látszik, amit mind az antropológiában, mind a múlttal foglalkozó tudományok sok területén házasságközvetítésnek neveznek. A kortársak ezt a kifejezést nem ismerték. Eredete nagyjából az 1920-as évekre megy vissza, amikor is a *mi házasságunk – ő házasságuk* fogalmi ellentét kialakult. Ennek felel meg a *közvetített házasság – szerelmi házasság* fogalompáros, amiben a *miénk* a modern, szerelmi, az *övék* a hagyományos, közvetített házasság. A kategóriákban gondolkodó tudományosságnak az ilyen tiszta, fenntartások nélküli fogalomalkotás felelt meg.

Mióta viszont a magatartáspszichológiát a társadalmi cselekvések vizsgálatába bevonták, a közvetített házasság fogalom maga, illetve a fogalom bizonyos társadalmi korszakokra rögzítése avíttnak hat. A tapasztalati történetírás szerint – lehet, hogy tíz év múlva megint másként gondolkodunk – a közvetítés a 16–17. századi társkeresésnél és a mai társkeresésnél egyaránt felme-

rülhet; csak a formája más. Ha az én embereim közül valaki a megfelelő korba vagy a megfelelő társadalmi állapotba jutott, minden rokona és ismerőse elkezdte keresni neki a házasságra alkalmas társat. Végtelenül szerettek ilyesmiről levelezni. Jellegzetes Rákóczi Erzsébet egyik levele. Benda Borbálától kaptam, és Homonnai Drugeth Krisztinának szól arról, hogy menjen hozzá Pálffy Ferenchez. Azt mondanám, házasságot közvetít, ha nem derülne ki belőle, hogy Krisztina és Ferenc nem csak ismerik egymást, de Pálffy *nagy hajlandóságát* is közölte már az asszonnyal. Miért írt mégis Rákóczi Erzsébet? Mert ez volt a szokás: számon tartani a házassági lehetőségeket, és segíteni a házasság létrejöttét. Ilyen módon rengeteg jelölt adódhatott. Csáky László anyja, Wesselényi Anna 1642-ben, amikor fia második felesége halálát várta, összesen öt új feleségnek alkalmas nő nevét szedte össze. A névsorhoz hozzátette, a nádor szóba hozhat még másokat is. Csáky István végül a legfiatalabbat és legkevésbé gazdagot, Mindszenty Krisztinát választotta, aki Wesselényi Anna szerint *alázatos együgyűséggel* volt jellemezhető.

Ennek a közvetítő magatartásnak mai működését a *Szex és New York* című tévésorozattal lehet összefoglalni. Az analógia bemutatásához azért ezt választottam, mert feltehetőleg szövegem sok olvasója látta, és beszédes példának tartom. Minden idők egyik legsikeresebb, világszerte sugárzott tv-műsora. Gondolom, olyasmiről beszél, amit a nézők szívesen hallanak. Olyan világot mutat be, amiben szívesen élnének. A főszereplő négy, a munkában eredményes, igen jó anyagi adottságokat felvonultató, szép és nagyon elegáns nő. A képernyőn látható életük abból áll, hogy partnert keresnek. Nem ugyan házasságra, hanem többé-kevésbé tartós viszonyra, ami az én korszakom elképzeléseihez képest nagy különbség. A keresés mikéntje azonban – mutatis mutandis – ugyanaz. Partner kell mindenáron, és a partner szerzésében mindenki, a közvetlen barátnőkön kívül minden távolabbi barát vagy jóakaratú ismerős segít.

A közvetített házasság fogalmat tehát szeretném elejteni. A tudománytörténeti meggondolások mellett azért sem használom szívesen, mert túlságosan emlékeztet a *mi házasságunk* virágzása idején, az 1960-as években virágzásnak indult *házasságközvetítő iroda* intézményre. Ma már más névvel nevezik. Magyarul *társkereső*, németül *Partnersuche*, angolul *dating agency* a neve annak megfelelően, hogy a házasság szokása az utóbbi néhány évtizedben mindenütt háttérbe szorult. Megmaradt viszont a keresés hivatásos jellege. Ez nem volt meg a 16–17. századi Magyarországon. Sárdi Margit, aki az emlékirat-irodalomból gyűjtött a házasságról részben egykorú adatokat, azt állapította meg, hogy a párválasztásban leggyakrabban *a barátok, rokonok kommendálása* játszott szerepet.

A házasság létrejöttének segítése mellett élt a hátrányos körülmények legyőzése területén a földrajzi és társadalmi mozgás szokása, amin parasztoknál azt értem, hogy lakóhelyükön kívülről házasodtak. A kívülről házasodás szokása régóta élt; nem volt a 16–17. század sajátja. A földrajzi értelemben távolról történő házasságokra a jobbágyok körében 15. századi törvények utalnak legkorábban, de úgy tűnik, ezek is régi szokásjogot fogalmaztak meg, amikor kimondták, hogy a más falvakból feleséget hazavivő jobbágyoktól tilos vámokat szedni. Ha a törvényhozás szintjén is foglalkoztak vele, nem kivételes ügyről volt szó.

A távolról házasodásban működő távolság mértékéről Sárospatakon sikerült adatokat összeszednem. Onnan a 16–17. században vittek menyasszonyt a 10 kilométerre lévő Sátoraljaújhelyre, és vittek a Pataktól légvonalban körülbelül 40 kilométerre lévő Kassára vagy a Pataktól légvonalban 60 kilométerre lévő Miskolcra. Kétségtelenül hiteles adatok, a városkönyvbe bejegyzett jogügyletek iratai szólnak ilyen távolságokról. A jogügylethez, végrendeleti hagyatkozáshoz vagy ingatlanmegosztáshoz minden kétséget kizáró pontossággal kellett egy-egy személyt meghatározni. Ilyen meghatározásokban írnak

le a jelzett városokban és másutt is férjnél lévő sárospataki nőket. Adataim megbízhatóságát azért jelzem különös nyomatékkal, mert néprajzi leírások és 18–19. századi kutatások lényegesen kisebb házasodási távolságot, mindössze 10 kilométert regisztrálnak. Úgy látszik, az én embereim mozgékonyabbak voltak, mint későbbi utódaik.

Társkereső mozgásuk természetes voltát jól érzékelteti az a tény, hogy kialakult a máshonnan jött vőlegény esketésének külön tarifája. A lelkészek rendszerint kaptak az esketés fejében bizonyos, megállapodás szerint nyújtott anyagi vagy természetbeni járandóságot, de mást kellett a helybeli jegyeseknek adniuk, mint a távolról hozott házastárssal esküvőnek. Nem volt kivételes az sem, hogy saját gyülekezeti lelkésze elkísérje a menyasszonyt távoli új lakóhelyére. Ilyenkor a vendég lelkész vagy egyszerűen végigünnepelte a lakodalmat, vagy ő eskette az ifjú párt. Ehhez, a távolról jött lelkész szolgálatához a helybeli gyülekezet lelkészétől természetesen mintegy engedélyt kellett kérni. Mindezt lelkészek fizetéséről szóló megállapodásokból tudom, vagyis a kortársak e szerint az információ szerint is mint szokásszerűen előforduló jelenséget kezelték a távolból házasodást.

A házasulandó arisztokratáknál a helybeliség szüleik udvarát, illetve saját udvarukat jelentette. Házasodhattak is onnan, mert a főúri udvarokban sokféle különböző funkciójú nő és férfi élt. Így jött létre az egész magyar történelem egyik leghíresebb házassága. Egy dúsgazdag és előkelő özvegy, Dersffy Orsolya kötötte Esterházy Miklóssal, aki az asszony néhai férjének, Mágóchy Ferencnek volt az embere. Romantikus, valószínűleg az Esterházy családtól származó történet tartozik a kapcsolathoz. Arról szól, hogy Miklós nem külső okokból, hanem szerelemből vette el Orsolyát. Akárhogy volt is, az biztos, hogy a házasság jól sikerült. Esterházy és Dersffy Orsolya között remek viszony alakult ki, és az új férj meredek, gyors politikai pályára állt. 1625-ben, de már másik feleség oldalán lett Esterházy Miklós nádor. Fordítva, úgy,

hogy a férj volt otthon az udvarban, házasodott Batthyány Ádám. Első felesége, Formentini Auróra 1653-ban halt meg; Batthyány két évvel később vette el egyik lánya udvarhölgyét, Wittmann Katalint. Ezzel a házassággal aztán nem kezdődött semmi. Batthyány Ádám élete jó példája annak, mire megy valaki, ha jelentéktelen nőkkel köt társadalmilag jelentéktelen házasságokat. Karrierje jól indult. Fiatalon az ország legtehetségesebb politikusainak volt a barátja. Barátaiból országos méltóságok lettek, Batthyány Ádám egy kis országrész főkapitányságánál többre nem vitte. Lehet, hogy nem is akart többet. Ahogyan Koltai András kiderítette, inkább a műveltség ügye, mint a politikai karrier foglalkoztatta.

A távolról házasodás az arisztokratáknál éppen olyan általános volt, mint a jobbágyoknál. A különbség annyi, hogy míg a jobbágyok életében az uraság birtoka volt a belső határ, az arisztokratáknál az országhatár működött ilyen értelemben. És az arisztokratáknál ugyancsak nem a 16. század elején kezdődött a kívülről házasodás. A korszak elején éppen két nagy hatalmú külföldi feleség is élt Magyarországon. Az idősebb Hedvig tescheni hercegnő volt, az 1499-ben elhunyt Szapolyai István nádor özvegye. A fiatalabb Zsófia mazoviai hercegnő, Báthory István nádor felesége. Így nevezi őket hagyományosan a magyar történetírás. Ma Těšin–Cieszyn és Mazovsze a nevük azoknak a területeknek, ahol Hedvig és Zsófia családja akkor a cseh korona, illetve a lengyel korona hatalma alatt uralkodott. Személyük, eredetük Kelet-Közép-Európa előkelőinek a Jagelló-királyok idején kialakult társadalmi kapcsolatait jelzi. Az övéké volt a legfelső szint. Aztán a régiót összetartó perszonálunió – a Habsburg-királyok belépésével – megszűnt ugyan, de a Báthoryak továbbra is szívesen házasodtak Lengyelországba vagy Lengyelországból. A legnagyobb hírű lengyelországi Báthory-házasságról éppen ennek a Múltidéző Zsebkönyvtárnak az első darabja, Horn Ildikó könyve szól. A Báthoryaknál eleinte sikeresebben házasodó Szapolyaiak viszont 1571-ben kihaltak férfiágon.

9. kép. Batthyány Ádám (1610–1659)

Már Szapolyai István nádornak a Hedvig hercegnővel kötött házassága is a legjobb magyar házasságok közé tartozott. A legjobbat a mindig is nagy földrajzi területről házasodó uralkodó családok kizárásával értem. Hedvig azonban éppen abba a körbe segítette be a lányát: Szapolyai Borbála 1512-ben a lengyel nagyhatalom királyának, Jagelló Zsigmondnak a felesége lett. Ő hamar meghalt, de a lengyel–magyar kapcsolat tovább élt. A dinasztikus vonalat folytatta I. János király, Hedvig fia, amikor nem túl fiatalon Zsigmond lengyel király második házasságából származó lányát, Jagelló Izabellát elvette. Mire Izabella fia, Szapolyai János Zsigmond felnőtt, aki végül is harmincegy évesen nőtlenül halt meg, jóllehet Angliától a Magyarország körül akkor volt kis országokig mindenütt tárgyaltak a házasságáról, már Jagelló Izabella királyné sem élt. A Szapolyai–Jagelló-házasságok, amelyekbe litván és itáliai elemek is keveredtek, a 16. század első felének egyik fontos európai kapcsolatrendszerét alakították ki, illetve annak a kapcsolatrendszernek a látható megnyilvánulásai voltak.

A kapcsolatrendszer nem korlátozódott uralkodó dinasztiák tagjaira. Forgách Imre, akit a kortársai tudósnak neveztek, harmadik házasságában – miután előzőleg hozzáadták az egyik legelőkelőbb magyar család tagját, Perényi Erzsébetet, majd hozzáment Thurzó Ferenc fiatal özvegye, a szigeti Zrínyi Miklós lánya, Zrínyi Katalin – 1585-ben egy tescheni herceg özvegyét, Katalin Szidóniát vette el, aki maga Szászország uralkodó dinasztiájából, a Saksen-Lauenburg-famíliából származott. Forgách Imre jövendő feleségét Báthory István lengyel király kérte meg Ágost szász választófejedelemtől. Ezzel Forgáchon keresztül a kor legnagyobb protestáns, illetve katolikus hatalma került kapcsolatba egymással, valamint megerősödtek egy nagy hatalmú csoport, a Báthory – Homonnai Drugeth – Perényi – Thurzó együttes közép-európai összeköttetései.

A nyugat- és délnyugat-magyarországi előkelők inkább nyugati irányban építettek kapcsolatokat. Ott jellegzetes

alak volt Szentgyörgyi Gróf György, aki egy liechtensteini hercegnőt vett el, Margitot, és hol a magyar király ellen, hol mellette politizált még a 15. században. Nem jellegzetes, de nagyon feltűnő volt viszont a Thurzó família. Ők még mint polgárok, főleg bányavállalkozók mindenütt házasodtak a német birodalomban és a Habsburgok uralma alatt álló más területeken, valamint Lengyelországban, úgyhogy senki nem tudja, mit tekintsen anyanyelvüknek, vagy honnan származtassa őket. Végül némi bizonytalankodás után a Thurzók Magyarország mellett döntöttek. Leglátványosabban házasodó magyarországi tagjuk Thurzó Ferenc lett. Ő itáliai egyetemi tanulmányok után római katolikus egyházi pályára lépett, fiatalon püspöki kinevezést kapott, majd 1556-ban, húszévi püspökösködés után kilépett a papi rendből, áttért evangélikusnak, és röviddel utána megnősült. Először Kosztka Borbálát vette el, majd Zrínyi Katalint. Az első asszony régi, de nem túl tekintélyes családból származott, a második – mint szigetvári Zrínyi Miklós lánya – az egyik legelőkelőbbhöz tartozott. A volt püspöknek a két asszonytól született sok gyereke közül hét nőtt fel és házasodott magyar arisztokratákkal. Így a sok gyökerű Thurzók saját tudatukban és a társadalom megítélése szerint magyar arisztokraták lettek.

Kifelé irányuló házassági mozgást hozott viszont a Habsburg-dinasztia magyarországi meghonosodása. Pálffy Géza írt azokról a házasságokról, amelyekkel az uralkodóház alatt perszonálunióban élő országok előkelőinek keveredése végbement. Én abból a körből egy nőre, Ormosdi Székely Magdolnára figyeltem fel. Különös asszony lehetett. Hozzá szól az elsőként fennmaradt magyar nyelvű szerelmes levél. Leendő második férje írta neki, akinek ő is második házastársa lett. Aztán majdnem húszévnyi házasság után meghalt a második férj, és Magdolna újból férjhez ment. Most egy csehországi előkelőhöz, Jan Pernsteinhez, aki a *Gazdag* melléknevet viselte, és Magdolnával ugyancsak harmadszor házasodott. Még előbb adta férjhez Ormosdi

Székely Magdolna első házasságából született lányát, Széchy Margitot, kétszer is, német, illetve itáliai grófokhoz, aztán a másik lányát, Thurzó Erzsébetet saját harmadik férje fivéréhez. Majd valószínűleg önállóan ment férjhez Erzsébet még kétszer németekhez. Ezekben a házasságokban mindenki mindenki rokona volt, vagy idővel – többnyire fivérek testvérházasságaival – mindenki mindenki rokonává lett.

A házasságra hátrányos körülmények legyőzését szolgálták végül az intézményes társadalmi alkalmak. Szokás volt rajtuk részt venni. Ebből a szokásból fakadt az, hogy az emberek messze saját közvetlen körükön túlról tudtak házastársat választani. Igen széles körben ismerték egymást. A tények nyelvén: élénk, mozgalmas társadalmi élet folyt. Az élénk társadalmi élet ténye az arisztokratáknál kézenfekvő. Ezért itt csak emlékeztetek valószínűleg közismert adataira. A parasztok társadalmi életéről a következő fejezetben külön írok, mert rájuk irányuló kutatásom eredményei megleptek. Különös nyomatékot akarok nekik adni.

Mindenki tud a találkozások leggyakoribb alkalmáról, a hatalmas lakodalmi ünnepségekről. Ott, ahol sok házasságkötésre lehetett vagy kellett számítani, valamint az anyagiak is megvoltak hozzá, így Thurzó Györgyéknél Biccsén, a rengeteg vendég méltó ellátására külön épületet emeltek. Másutt esetleg csak sátrat állítottak fel, és a fél országból szedték össze a sok asztalra való rengeteg abroszt és evőeszközt. Nem volt szokás a készletek arányában korlátozni a meghívottak számát. Rendkívül ritka volt az is, hogy meghívást visszautasítson valaki. Még olyan esetről is tudunk, amikor előkelő lány rokoni kísérő nélkül, csak a szolgálóival ment el lakodalomba, mert hajadonok nemigen jártak el ugyan otthonról egyedül, de ilyen alkalmat nem lehetett elszalasztani.

Kevesebbet írnak a források keresztelőről, temetésről, névnapról, pedig a kora újkori kortársak az ilyen ünnepségeket is nagy vendégjárással kötötték össze. Általános szokás volt az ünnepségekre sok vendéget meg-

hívni. És meglepő módon senki nem törődött az időjárás viszontagságaival. Télen éppen úgy utaztak előkelők egymáshoz, mint az utazásra alkalmasabb évszakokban. Mentek, és vitték magukkal a gyerekeket. Fiatalok pedig utazhattak önállóan. A családi levelek tele vannak avval, hogy a fiút vagy a lányt elvitte a kocsi, visszahozza a kocsi, érte kell menni, utána kell küldeni valamit. Az előkelők élete tele volt mozgással. Látogatásaik gyakran történtek váratlanul. Nagyon jellemző a váratlan látogatások szokásszerűségére, hogy az udvari rendtartások rendelkeznek arról, hogyan kell a szolgaszemélyzetnek vendégek fogadására állandóan készenlétben lennie.

Az előkelők mozgásaiban külön helyet foglalt el a fürdőre menés. Járt fürdőbe a 16. század közepén Kanizsay Orsolya, és járt a következő század végén Rákóczi Erzsébet. Különösen szerette a fürdőre járást Esterházy Miklós, és még politizálni is fürdőben politizált Wesselényi Ferenc. Hosszabb-rövidebb időre, de legalább tíz napra, két hétre mentek. A hivatalos ok egészségügyi volt: meddőségtől gyomorbajig vártak mindenre gyógyulást a fürdőben. A gyógyulás mellett szórakoztak. Volt tánc, voltak közös étkezések, séták. Úgy veszem ki, rendszerint bérelt falusi házrészben laktak, ahol a házhoz tartozó kertet is használták. Onnan mentek a fürdő melletti, esetleg a fürdő fölé emelt épületbe. Az épület alkalmas volt vendégeskedésre. De lehet, hogy ezt az elképzelésemet a sok modern fürdőhelyről szóló leírás befolyásolja. Sajnos nem találtam olyan forrást, amiben valaki pontosan leírta volna, hogyan és hol folynak a fürdőben töltött napjai. Csak az bizonyos, hogy jól szórakoztak. A hangulatra jellemző: volt olyan magas állású, tekintélyes férfi, aki úgy érezte, hogy a társaságához tartozó nők nemcsak táncba hívják, hanem testileg is felkínálkoznak neki. A forrás megfogalmazója azt írta a feleségének haza, *nem állt rá a szóra*. Ki tudja, ő vagy mások valóságosan belementek-e futó kalandokba a fürdőkben. Az igenlő válasz nem lepne meg.

Az ismerkedés legmagasabb szintű lehetőségét a királyi

udvar nyújtotta. Az udvartartás Budán még zömmel magyarországi elemekből állt; Bécsben is mindig voltak magyarországi tagjai. Sokféle úton, módon lehetett arisztokrata körökből bejutni. Legegyszerűbb volt az elején: amikor Jagelló Anna, az akkori magyar király, II. Lajos nővére hozzáment Ferdinánd Habsburg-főherceghez, és Bécsbe költözött, magyarországi kíséretet vitt magával. Itthon pedig a bécsi udvar belekerült az előkelők ajándékozással, szívességkéréssel fenntartott társadalmi hálójába. Aztán, mialatt Anna tizenöt élve született gyereke világra jött, majd növögetett, mind több magyarországi gyerek került melléjük. A dinasztia családi politikájának feltűnő eleme volt akkor is, később is az, hogy a főhercegekhez és főhercegnőkhöz játszótársakat, tanulótársakat hívjanak minden országukból.

A leghíresebb Bécsben nevelkedett magyar ember Bocskai István, akit már a következő uralkodói gyerekcsoporthoz, II. Miksa tizenhat gyerekének társaságához hívtak meg. Az ő személye jelzi, mennyire nem hatott egyoldalúan a bécsi udvari nevelés. Kapcsolatot jelentett fél Európa előkelőihez, de nem alakított ki érzelmi vagy politikai függést. A Habsburgok becsületére legyen mondva, hogy nem részesítették az udvar körül mozgolódókat előnyben azokkal szemben, akik távol tartották magukat. Az is lehet természetesen, hogy egyszerűen közönyösek voltak a magyarok iránt. Magyarországi részről bizonyosan volt némi tartózkodás. Az urak szívesen küldték az udvarba gyerekeiket, vagy vállaltak maguk udvari tisztségeket, de nem olvadtak fel a dinasztia hódolatában. Az udvari élethez mindenáron ragaszkodó udvaronc, aki pedig a kor Európájában gyakran előfordult, Magyarországon ismeretlen volt. Innen az emberek elmentek az udvarhoz, aztán hazajöttek. Nem tudnék olyan világi politikust mondani, akinek a közéleti tevékenységén azt érzékelném, hogy alapjait az udvarnak való megfelelés szándéka vetette meg.

A leggazdagabbak ideiglenes bécsi tartózkodásukra rendszerint házat építtettek maguknak valahol a Burg

10. kép. Fortuna sorsvetőkönyv címlapján

környékén. Nádasdy Tamás nádoré például nagyjából ott állt, ahol ma a Kunsthistorisches Museum van, és egyetlen fiát, Ferencet már tizenkét éves korában, nem sokkal a nádor halála után odaküldte az anyja lakni. Kanizsay Orsolya nyilván úgy ítélte meg, hogy használ a fiú karrierjének, meg kiválóan szórakozik is a gyerek, ha bejáratos az udvarba. Házasságkötést azonban nem várt Bécsben.

Ferenc még ott töltötte ideje nagyobb részét, amikor Kanizsay Orsolya szerződést írt alá Báthory Györggyel és Báthory Annával arról, hogy Ferenc az ő lányukat, Erzsébetet fogja elvenni. Majdnem száz évvel később Rákóczi László, holott kilencéves korától az uralkodó család körében élt, nem is gondolt ott házasságra. Mások viszont az udvarban találtak házastársat. Szvetkovich Mária, aki gyerekkorától együtt élt a főhercegnőkkel, 1545-ben azért hagyta el az udvart, mert hozzá akart menni devecseri Choron Jánoshoz. Körülbelül tíz évvel később a szerencsétlen sorsú Majláth István fia, Gábor az udvarban határozta el, hogy elveszi Bánffy László lányát. A pártalálás mikéntjére nem volt szabály.

Érthető, hogy abban a korban, amiről írok, az emberek a *szerencse* névvel illették a házasságot. *A szerencsét megtalálni*, helyesebben *Istentől szerencsét kapni* jelentette a megházasodást. Kemény tapasztalat alakította ki ezt a szóhasználatot, mert az érintettek tudták ugyan, hogy házastársat – minden felekezet ezt tanította – Isten ad nekik, de a megházasodás körülményeit éppen úgy saját igyekezetükkel kell alakítaniuk, ahogyan mindent az életben. A kor legelterjedtebb szimbólumai közé tartozott a szerencsekerék és Fortuna, a szerencse istennője. Zrínyi Miklós, a költő és hadvezér éppen úgy írt a szerencséről, ahogyan népi olvasmánynak szánt kiadványokba Fortuna képét illesztették. Természetesen lehetett feltételezni, hogy mindenki érti.

6. Álarcosok, bűvész

A házassági szokásokról szóló, előző szövegrészben jeleztem, hogy a parasztoknak a párválasztást segítő társadalmi szokásairól külön fogok írni, mert meglepett az, amit megtudtam róluk. Külön nyomatékot akarok adni nekik.

Meglepő volt *a világ fejre állításának* teljes eszköztára egy viszonylag kis területen, a 17. századi Zemplén megye

egymáshoz közel eső, eldugott kis falvaiban. Magyarul a világnak ezt fajta fejre állítását farsangnak nevezzük, de a *farsang* ugyanaz, mint amire a népi kultúráról szóló irodalom világszerte a *karnevál* fogalmat alkalmazza. A karnevált lehet néprajzi, antropológiai leírásként, mintegy statikusan nézni. Vagy lehet úgy látni, mint mozgást. Ha ezt az utóbbit tesszük, nagyjából kétféle eredmény adódik. Régebbi keletű az a felfogás, hogy a karnevált valamilyen hatalom használja. Vagyis az egyház, a földesúr, az állam tiltással szervezi a karnevált, és tűri, mert – tudatosan vagy ösztönösen – az elégedetlenség szelepét érzékeli benne. Újabban, bár már ez is több évtizede történt, Mihail Bahtyin bevezette a kultúra minden hivatalos formájával szemben álló népi humort mint a karnevál lelkét. Bahtyin karneváljában van szexualitás és szerelmeskedés, bolondünnep, húsvéti nevetés, vannak törpék, varázslók, zenészek. Hangulata nem kizárólagos, megismétlődhet más falusi ünnepek vagy a közös munka, így szüret alkalmával. Még újabban Hans Medick a jókedvvel szorosan összefüggő szexualitást emelte ki, és a közös munka alkalmai közül a fonót tárgyalta olyan értelemben, hogy ott volt alkalom a családi ellenőrzés megkerülésére, kívülállóktól független párkapcsolatok kialakítására. Ezekből az értelmezéselemekből lehet igen változatos magyarázatokat vagy leírásokat összerakni. A karnevál körül éppen olyan nagyok a nézetkülönbségek, mint minden történelmi jelenségnél. Itt a nézetkülönbségeket erősen színezi a kutató saját viszonya az ünnepléshez és a testiséghez.

A világ fejre állításának zempléni kis falvakban öszszegyűjtött eszköztáráról Miskolczi Csulyak István református esperes egyházlátogatási jegyzőkönyve tájékoztat. Nagy nevű egyháztörténészek, Zoványi Jenő és Dienes Dénes adták ki részint vagy egészen. 1629 és 1645 között folytatott egyházlátogatások feljegyzéseit tartalmazza. Mivel aránylag szűk időkörben, azonos területen azonos személy végezte őket, elbeszélésemben egy egyházlátogatásként szerepelnek. Az irat szerzőjéről,

Miskolczi Csulyakról mint sokat házasodó emberről már írtam. Hatszor nősült, és azt lehetne gondolni, a szerelmeskedés ünnepéről bennfentesként tudósít. Nem így van. Az esperes nem farsangolt, hanem a megvizitált magyar, szlovák és ruszin gyülekezetek lelkészeitől gyűjtött adatokat. Bodzásújlakról, illetve lakóiról azt írta be a jegyzőkönyvbe, hogy *Farsangok vannak, álorcát vesznek fel. Interdictum.* Az utóbbi szó, ami szorosan, nyelvtanilag véve azt jelenti, *tilos,* értelemszerűen azt közli, hogy az esperes a falusiaknak – miután az általa nyilván helytelenített cselekményekről értesült – megtiltotta mind a farsangot, mind az álarcot.

Ezen az álarcban farsangolásról szóló tényen túl Miskolczi Csulyak még a falusi szórakozás következő adatait szedte össze. Feljegyezte azt, hogy a Sátoraljaújhelyhez közeli Vitány iskolájában *hegedűst tartanak, aki vásott ifjú,* Szécskeresztúron *lapdáznak az ifjak a lányokkal,* Kisbáron körtáncot jártak, az utcára is *kikerekedtek,* máshol, konkrétan Cigándon, *az ifjak az leányokkal és a menyecskékkel idnep nap együtt szoktak játszani,* Terebesen a tanító bánatában *szereleméneket mondott,* Újhelyben ugyancsak a mester eltört egy *kobzot,* Újvároson férfiak *sör mellett sipolnak, táncolnak,* a Királyhelmechez közeli Bacskán bizonyos *Orrotlan Annok* nevű *lány az sípot hátára veszi, úgy sípol,* a Tőketerebeshez közeli nagyazariakról az került be a jegyzőkönyvbe, hogy *Kotnyeles Jancsit odavitték és varázsoltattanak vele.* A bodrogközi Kövesden *az Szent János tűzét az falu közepin kezdették rakni, melyet környül vettek és úgy fontak. De erről elszoktattak.*

Miskolczi Csulyak adata Szent János tüzéről a néprajztudományban sok vitát keltett. Érthetően alakult így a helyzet egyrészt azért, mert az adat fontos. Az esperes információja mintegy nemzetközi összefüggésbe helyezi a bodrogközi Kövesdet. Ez a *Szent János tüze* arra a napéjegyenlőség éjszakájára utal ugyanis, amiről Shakespeare szerelmekkel teli, magyarul *Szentivánéji álom* címmel lefordított vígjátéka szól. Maga a tűzgyújtás pedig jú-

nius 24-én, *Keresztelő Szent János* ünnepén éjjel széles körű európai szokás volt. Másrészt viszont nehéz az adatot értelmezni; nem tudunk arról, hogy ugyancsak szokás lett volna körülülni a tüzet és mellette fonni. Én Miskolczi Csulyak adatát hitelesnek tartom. A lényegét tekintve bizonyosan igaz. A Szent János tüze mellett a falusiak éppen úgy szerelem-játékokat játszottak, mint a fonóban.

Fonóról az esperes igen sok helyen értesült. Volt, ahol leírta, hogy lányok és menyecskék jönnek össze télen este fonni vagy éjszaka fonni, az ifjak pedig csatlakoznak hozzájuk. A fiatalembereket nem mindig említi külön, de nyilvánvaló, hogy a fonó lányok és a körülöttük forgolódó fiúk összetartoznak. Imregen, egy Tőketerebeshez közeli kis faluban ez egyértelmű. Így szólt Miskolczi Csulyak István véleménye: *Fonó vagyon, az mely nem egyéb, hanem latorságnak hajléka.* Mai szóval azt írta volna dühösen, a fonó *maga a fertő.* Minősíti továbbá a fonót Miskolczi Csulyak szövegében az, hogy ismételten az *ivó* mellett, illetve azzal együtt veszi számba, holott eredeti funkcióját tekintve a két intézmény nagymértékben különbözik. A fonóban az eredeti cél munka volt, az ivó – nem kocsma, hanem magánháznál tartott összejövetel, amihez a részvevők közösen vették az italt – célja a szórakozás. Az esperes Bodzásújlakon mégis így adta vissza azt, amit a lelkésztől hallott: *ivó és fonó is vagyon, holott mikor idnep napján prédikálni ment reggel, akkor is táncoltanak.* Szécskeresztúron *fonó, ivó is felettébb vagyon,* írta. Másutt egész bokor falura vonatkozóan került a jegyzőkönyvbe: *minden faluban van ivó, fonó.*

Miskolczi Csulyak István adatai közvetlenül arról tudósítanak, hogy egy zempléni faluban Szent János tüzét gyújtottak, egy másikban álarcosan farsangoltak, egyes helyeken, de távolról sem minden településen, volt fonó, esetleg fonó is, ivó is, másutt ilyen intézményes összejövetelek nélkül táncoltak és szórakoztak sok egyéb formában. Más korabeli egyházlátogatási jegyzőkönyvekben,

és ebből a forrástípusból aránylag sok maradt fenn, nincs szó hasonló népi cselekedetekről. A 18. században majd változni fog a vizitációs jegyzőkönyvek tartalma, de most nem tájékoztatnak népi szórakozásról. Még a Miskolczi Csulyak által meglátogatott gyülekezetek többségéről felvett jegyzőkönyv sem szól ilyesmiről. A szövegek nagy részének hallgatása azonban félrevezető. Röviden szólva azért félrevezető, mert sem a farsang, sem a fonó, sem a nép szórakozása általában nem volt egyházkormányzati ügy. Hosszabban úgy lehet megmagyarázni, hogy a protestáns egyházlátogatásoknak, szemben a katolikusok kötött programjával, nem volt napirendjük. A katolikus egyházlátogatók központilag meghatározott kérdéseket tettek fel, illetve központilag meghatározott tényekről készítettek jegyzőkönyvet. Litvániában például, ahol akkor a kereszténység mindössze körülbelül százéves volt, ugyanazt kérdezték a 16. században, amit az akkor már ötszáz éve keresztény Magyarországon. A protestánsok viszont, akiknek nem is volt egyetemes elöljáróságuk, azt kérdezték, ami eszükbe jutott, és azt foglalták írásba a vizitációról, amit fontosnak tartottak. A jegyzőkönyvet nem kellett valamilyen felsőbb szervnél leadniuk, míg a katolikusok abban a tudatban fogalmazták a jegyzőkönyveket, hogy egyházi felettesük fogja őket olvasni.

Egyházlátogatók ebben a korban nem szoktak a nép szórakozásáról érdeklődni. Ha megtették, nem tudunk róla, mert az eredményt nem írták be a vizitációról készített jegyzőkönyvbe. Miskolczi Csulyakot ezzel szemben, aki felettébb ortodox gondolkodású ember volt, annyira bosszantotta az egyszerű ember jókedve, hogy egyházlátogatása során sokszor, valószínűleg következetesen tett fel a szórakozásra vonatkozó kérdést a helyi lelkésznek, és az igenlő válasz tartalmát valószínűleg rendszerint beírta a jegyzőkönyvbe. Valószínűsítésen túl azonban nem tudunk menni. Nem ismerjük a gyülekezetenként változó kommunikációs szituációt. Fogalmunk sincs róla, mit kérdezett egy-egy lelkésztől az esperes, nem tudjuk tehát, mire válaszolt a lelkész.

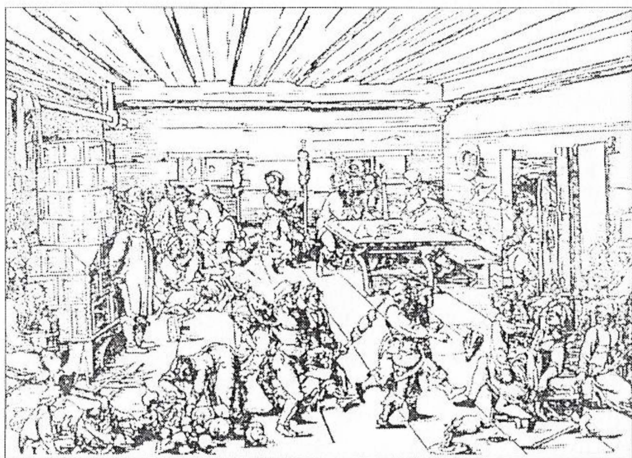
A válasz tartalma függött egyrészt a kérdés tartalmától és formájától. Függött másrészt az esperes és a lelkész viszonyától. Nyilván mindenki ismerte Miskolczi Csulyakot; az itt tárgyalt egyházlátogatás előtt tizenegy évig egyszerű lelkészként szolgált ugyanebben az egyházmegyében. Mindenki tudhatta, hogyan néz a népre és a nép jókedvére. Függött végül a válasz a lelkész és a gyülekezet viszonyától. Attól függött, tudja-e a lelkész, mit csinál az egyszerű ember, ha nem éppen a templomban ül. A lelkész–gyülekezet viszony függvénye volt továbbá az, elmondja-e esetleg terhelő információit a lelkész az egyházi elöljárónak. A válasz ilyen soktényezős képletében utolsó, összefoglaló elem volt az a tény, hogy a gyülekezetért a lelkész felelt. A hívek buzgó, templomba járó volta a lelkészt dicsérte, hanyagságuk vagy bűnös voltuk a lelkészre vetett rossz fényt.

A népi szórakozásról szóló adatok ott kerültek be a jegyzőkönyvbe, ahol az esperes–lelkész–gyülekezet viszony olyan volt, hogy a lelkész tudott a gyülekezeti tagok karneváli hangulatairól, és indokoltnak tartotta, hogy erről a kárhoztatandó magatartásról az egyházi elöljárót tájékoztassa. A többi helyen a lelkész vagy tájékozatlan volt, vagy nem rokonszenvezett az esperessel, vagy a gyülekezet megbecsülését többre értékelte az egyházi elöljáró jóindulatánál. A továbbiakban azt is lehetne vizsgálni, mennyire függött a lelkész egzisztenciája a gyülekezettől, mennyire az esperestől.

Kövesdnél, ahol Szent János tüzéről értesült Miskolczi Csulyak, közelebbről is megnéztem a jegyzőkönyvet. Világos belőle, hogy a lelkész és a gyülekezet nem volt túlságosan jó viszonyban egymással. Szóban a hívek nem mondtak rosszat a papról, tevőlegesen viszont nem gondozták a parókiát: az épület fala is, fedele is javításra szorul, jegyezte fel az esperes. Rossz állapotban találta továbbá Miskolczi Csulyak a parókia sövényét és az iskola kéményét. A pap a maga részéről elmondta, hogy a gyülekezet tagjai hétköznap *restek* templomba járni, és kimennek, ha hétköznap prédikál. Inkább csak esős

időben járnak templomba. Pontosan ennek a felemás viszonynak megfelelően informálta a lelkész a Szent János tüzéről Miskolczi Csulyak Istvánt: a falubeliek gyújtottak tüzet, de ő már lebeszélte őket róla. *Elszoktattak,* írta be a lelkész csak félig elmarasztaló információját jegyzőkönyvébe az esperes.

Ez a kép alakul ki, ha egyenként nézzük Miskolczi Csulyak adatait. Jelentőségük súlyát emeli egy másik egyházi embertől, az ország egy másik részéből származó, hasonló jellegű adat. Draskovich János katolikus püspök, akinek a pozsonyi főesperességet bemutató szövegéről már írtam, az egyes gyülekezetekről szóló beszámoló előtt, az általános bevezetésben tájékoztatta egyházi elöljáróit a népi szórakozásról. Nem lehet tudni, véletlenül szerzett-e tudomást kárhoztatandó cselekményekről, vagy őt is kivételes mértékben bosszantotta-e az ilyesmi, aminek következtében érdeklődött, majd nem ugyan a jegyzőkönyv érdemi részébe, de azért feljegyezte az eredményt. A következőkről tájékoztatta elöljáróit. Az a szokás van – *bűzlik,* írta a püspök – a főesperességben több helyen is, hogy *télen a falu lányai ünnep estéjén összejönnek fonni és szálat húzni, odamennek*

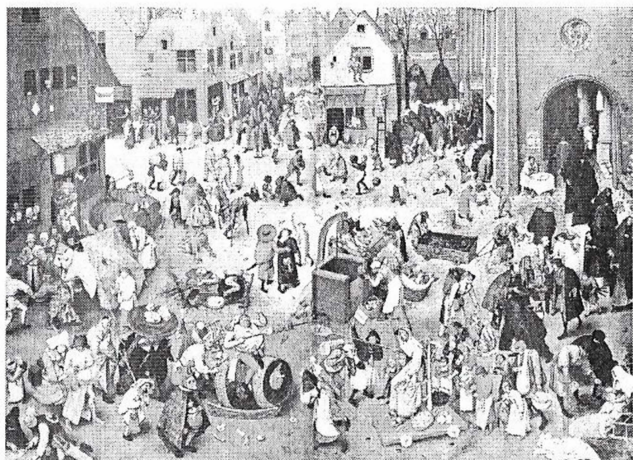
11. kép. Fonó német röpiraton

az ifjak, és sok estét beszélgetéssel, tánccal, lakomával, szerelmeskedéssel és néha magával a bűnnel töltenek el. Draskovich azt mondja, szlávok között bűzlik ez a szokás, szavai azonban pontosan olyan jelenetet írnak le, amilyet egy Bajorországban még a 16. században keletkezett és újabban sokszor publikált, szatirikus metszeten látni lehet. Egy asszony fon, mások asztalnál esznek és beszélgetnek, mindenütt dőzsölés nyomai látszanak, sokan szerelmeskednek, másokat kifejezetten a szexuális aktus szituációjában ábrázolt a művész.

Zemplénben, Pozsony megyében, Bajorországban konkrét adatok szerint magyarok, szlávok, németek, reformátusok és katolikusok egyformán szórakoztak, ha a fonó alkalmat adott rá, illetve ugyanazt az alkalmat használták kötetlen szórakozásra. Miskolczi Csulyak és Draskovich adatainak mozgatásával az egész Európában ismert karneváli hangulat bomlik ki a 17. századi Magyarországon. Hangsúlyozni kell továbbá, hogy mind a két, különböző vallású dühös egyházi ember falvakban nyert tapasztalatokról tájékoztat, ami azért lényeges, mert ebben a korban falusi farsangolásról általában kevés adat maradt fenn. Peter Burke, aki a 16–17. századi Európa népi kultúrájáról írt igen alapos kutatások eredményeként monográfiát, ezt a tényt ismételten hangsúlyozza. Sok mindent megnézett, falusiak karneválünnepléséről még sincsenek forrásai. Azt mondja, *a fennmaradt források többsége nagyvárosokra vonatkozik, és nem ad választ azokra a kérdésekre, melyek a paraszti kultúrát érintik.* Csak feltevései vannak arról, hogy a parasztoknak voltak karneváli élményeik, mert bementek a városokba. Magyarországon fordítva van. Alig maradtak fenn adatok városi farsangról.

Miskolczi Csulyak adatai kétségtelenül falusi karnevált írnak le. Mind a dátumhoz kötött farsangot, mind a közös munka során kitörő jókedvet vagy az öncélú játékot hitelesen paraszti környezetben tárgyalja. A paraszti státusú jókedvű embert ábrázolja. Ott van a jókedvű parasztok között *Orrotlan Annok, hátán síppal.* A hang-

szer, gondolom, más szóval bőrduda lehet, azt szokták akkori zenészek a hátukra rakni. Orrotlan Annokhoz hasonló alakokat, bár nőkre nem emlékszem közöttük, festettek nagy festők a karneválát ábrázoló képekre. Aztán ott van az esperes képén a *kobzos*, akinek a hangszerét a dühös tanító eltöri, a *vágáns hegedűs*, akinek viszont egy másik tanító szállást adott az iskolában. És ott van a bűvész, aki ivóban szórakoztatja mutatványaival a vendéglátóit. Gúnyneve, *Kotnyeles Jankó* olyasmi, mint a németeknél a *Hans Wurst* csúfnév. Vagy ott vannak az *álarcban farsangolók*. Álarcuk előállítási módjáról nem tudunk semmit. A 16–17. századi Magyarországról nem maradt fenn falusi álarc. Az előkelők külföldön vették az ilyesmit. Az álarc lényege azonban nem az elkészítése, hanem a hordása, az én elrejtése, az alakoskodás. Ennek ma nagy irodalma van, de már Miskolczi Csulyak és kortárs elvbarátai is tudták: mindez *latorság*, a bűn forrása. Draskovich szövege érthetően olyan, mintha a fonó jelenkori felfedezőjét, Medicket akarná igazolni, jóllehet ő, Medick, azt gondolja, hogy a fonó és minden, ami összefügg vele, német, főként dél-németországi, katolikus parasztok sajátja.

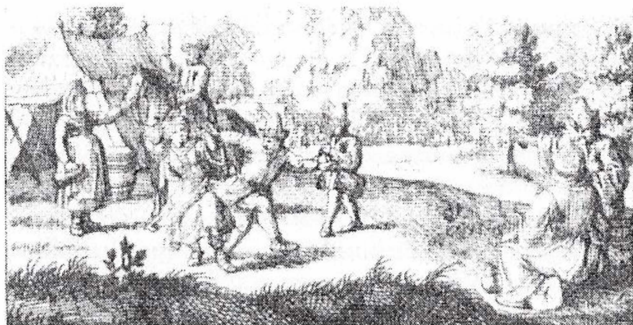

12. kép. Id. P. Bruegel: A karnevál és a böjt harca

Miért voltam mindezen meglepve? Közvetlenül azért, mert korábban nem gondoltam, hogy Miskolczi Csulyak maroknyi adata nemzetközi összehasonlításban olyan sok; vagyis mint adatcsoport nagyon értékes. Nem gondoltam továbbá, hogy szövegükből ilyen egyértelműen ki lehet hámozni a népről szóló adatok keletkezésének körülményeit. Közvetve pedig azért lepődtem meg, mert nem gondoltam, hogy a párválasztást segítő szokások paraszti formáinak adataiból magára a paraszti létre adódnak messzemenő következtetések. A következtetéseket – egyelőre kétféle irányukat látom – az alábbiakban röviden vázolom. Inkább az olvasó érdeklődését felkeltendő, mint véglegesnek szánt eredményeket közlendő teszem, mert sok feltevés mellett bizonyos csak abban vagyok, hogy a párválasztást segítő paraszti szokások ügyében igen sok a kutatnivaló. A következtetések egyik iránya az ünnepekhez vezet. Miskolczi Csulyak adatainak tanúsága szerint bizonyosan volt a 17. századi Magyarországon farsang, méghozzá református vallású településeken vannak róla egyértelmű adatok. Más forrásból tudjuk a farsangról, hogy eredetileg a húsvét előtti negyvennapos böjti időszakot előzte meg. Itt az a probléma, hogy a farsangnak nincs protestáns értelme, mert a reformáció tanításai kifejezetten tagadják a böjt szükséges voltát. A protestánsok nem böjtölnek, ami azt jelenti, hogy farsangjukból hiányzott az ellenpont, a vigalomra következő sanyarú időszak. Ez azonban lehet ismeretelméleti furcsaság, a szokásokat minden jel szerint nem zavarja. A leginkább protestáns országban, a szigorúan kálvinista és erkölcsös Hollandiában éppen úgy voltak karneváli hangulatú ünnepségek, mint a katolikus Itáliában. Simon Schama szerint, akinél jobban a kora újkori Hollandiát senki nem ismeri, az új egyház eleinte tiltotta a vigasságokat, aztán belenyugodott a létezésükbe. A húsvét előtti hetedik vasárnaptól húshagyó keddig, amire nekik is külön nevük volt, háromnapos farsangot tartottak a hollandok, mint Európában mindenki. Csak éppen a húshagyó keddre nem következett hamvazószerda.

A farsang után volt Miskolczi Csulyak leírásában a napéjegyenlőség, június 24. éjszakáján gyújtott Szent János tüze, amit sok helyen neveztek a János szláv változatával Szent Iván tüzének is. Itt az ünnep eredetileg katolikus voltával nincs gondom, mert nagyon kevéssé volt egyházias jellege. Felekezeti hovatartozástól függetlenül lehetett tüzet ugrani, illetve – ahogyan az esperes jegyzőkönyvében áll – a tűz körül fonni. Az ünnep katolikus jellegénél lényegesebbnek tartom azt, hogy a farsang után hamarosan következő tűzgyújtás az ünnepek ritmikus ismétlődésére utal. Úgy is volt. A kiváló néprajztudós, Dömötör Tekla megvizsgálta a naptári ünnepekhez kapcsolódó népi szokásokat. Eredményei azóta lexikonokig terjedően kerültek be a magyarországi néprajzba. Kevés ország néprajzkutatói hoztak létre olyan hatalmas kézikönyveket, mint amilyen az ötkötetes *Magyar néprajzi lexikon* és a *Magyar néprajz* nyolc kötetben. Igaz, igen kiterjedt előmunkálatokra támaszkodhattak.

Az ünnepeket illetően az fontos, hogy Dömötör Tekla eredményei szerint valamennyi naptári ünnephez kapcsolódnak a jókedv vagy a gyász népi szokásai. Gondosan megkereste egyenként a szokások történeti eredetét. Rendszerint a középkorra, jóval a reformáció előtti időre mennek vissza. Itt megint belép a felekezeti különbségek problémája. Mert a nagy keresztény ünnepeket, a húsvétot, a pünkösdöt és a karácsonyt, amelyeket zsidó eredetükre utalóan sátoros ünnepnek is neveznek, minden felekezet megtartotta ugyan, de népi ünnepek rendelődtek szentek napja mellé is. Márpedig a reformáció egyik alapvető tanítása értelmében fordult el a katolikus egyház szentjeitől. Így természetes, hogy a falu felekezeti hovatartozásától függetlenül dobhatták a lányokat vízbe húsvéthétfőn, ahogyan az akkori szokás diktálta, vagy felekezeti hovatartozástól függetlenül tartottak karácsonyt, amikor ajándékot adtak egymásnak, vagy rendezhettek pünkösdi mulatságot. Az evangélikus Csejtéről származó adat szerint a 17. század közepén a legteljesebb karneváli hangulatban ültek pünkösdöt.

13. kép. Táncoló parasztok

Tanec velike k tomu hrozne žradlo spusobyli – nagy táncot, szörnyű zabálást vittek végbe, írta róluk az úriszék jegyzőkönyve. Az ügy azért került a földesúri bíróság elé, mert az uraság többnyire éppen úgy tiltotta az ünnepi jókedvet, mint az egyházak képviselői. Nem tudjuk azonban, mit tűrtek el a protestáns hatóságok, és hogyan ünnepeltek a protestáns közösségek a szentek ünnepein. Nekem úgy tűnik, névnapot, ami eredetileg az egyén védőszentjének a napja volt, katolikusok és protestánsok egyformán tartottak, de nem vagyok benne biztos. A szentek ünnepei körül a tényleges cselekvés tényeit, nem pedig az egyházi rendtartások rendelkezéseit kellene megkeresni.

Végül az utolsó feltevésem ünnep-ügyben: valószínűleg a katolikusok sem tartották meg mindet. Az ünnepnapok nagymértékben eltérő számának meggondolása vezetett ide. A 15–16. század fordulójára, azaz a reformáció idejére a római katolikusoknál vasárnapokkal együtt több mint 150 ünnepnap alakult ki, a protestánsoknál viszont a 16. század közepén vasárnapokon kívül mindössze 33 ünnepnapot tartottak, vagyis majdnem kétszer annyi katolikus ünnepnap volt, mint protestáns. Ha a továbbiakban a katolikusok megtartják valamennyi ünnepüket, és az ünnep megtartása gyakorlatilag munkaszünetet jelentett, a protestánsok körülbelül kétszer annyit dolgoznak, mint ők. A római katolikusok nem többet, mint

heti átlagban mintegy három, négy napot fordítanak munkára. Nem hiszem egyrészt, hogy ilyen szeszélyes munkabeosztást mezőgazdasági munkával elfoglalt emberek megengedhettek volna maguknak. Másrészt nem gondolom, hogy vegyes vallású ország munkarendjében felekezetileg eltérő gyakorlat működhetett volna. Dolgozhatott a falu egyik része többet, mint a másik? Lehet az, hogy egyik uradalomban kevesebbet robotoltak, mint a másikban? A felekezetileg eltérő ünneplésre azonban csak késői adatom van. Az erőszakos ellenreformáció egyik eszköze volt elrendelni a katolikus ünnepek megtartását. Az intézkedés mindenütt hatalmas felháborodást, erős ellenállást váltott ki. Ezek szerint a protestánsok a 17. század utolsó harmadában kevesebb ünnepet tartottak, mint a katolikusok, és önértékelésükhöz a másik fél ünnepeinek nem ünneplése hozzátartozott. Az *ő ünnepük* nem volt a *mi ünnepünk*. Vagy az erőszak váltotta ki belőlük ezt a reakciót? A katolikus egyház képviselői maguk szervezték volna a protestánsok ünnepeit? A körülmények kiderítése azért lenne fontos, mert az eredmény sokat elárulna a felekezetek együttéléséről, azzal együtt a kora újkori Magyarországon lehetséges paraszti életvitel természetéről.

Utolsó helyen következik Miskolczi Csulyak és Draskovich adataiból az a kérdés, hogy a hívek mennyire tartották meg egyházuk magatartási parancsait.

Idetartozik aztán – ez a következtetések másik iránya – a karnevál jellegű szórakozás társadalmi megítélése, illetve társadalmi funkciója. Az utóbbi időben, Medick nyomán, az a meglehetősen általános felfogás, hogy a társadalmi renddel és a szülői tekintéllyel szemben, független párkapcsolatok kialakítása érdekében működött. Nem tartom meggyőzőnek; a források másról szólnak. A szövegek szoros olvasása kétségtelenné teszi azt a tényt, hogy a fiatalok összejöveteleiről a faluban mindenki tudott. Sőt: szülői támogatás, illetve a szülők generációjának támogatása nélkül nem jöhettek volna létre.

Farsangi felvonulást tartani az utcán nem lehetett

titokban, nem lehetett a falu közepén tüzet gyújtani a környezet legalábbis hallgatólagos beleegyezése nélkül, nem lehetett a szabadban labdázni, táncolni anélkül, hogy ne látták volna. Ivót vagy fonót pedig valakinek a házában tartottak. Ha más nem, az, aki vendégül látta a várhatóan szeretkezésbe forduló összejövetelt, támogatta a fiatalok szórakozását. Még mindig a forrás szövegéből derül ki, hogy a vendéglátó nem lehetett valami marginalizálódott egzisztencia; megfelelő méretű szobával kellett rendelkeznie. Feltevés aztán, hogy a télen többször rendezett fonót és ivót nem mindig ugyanott tartották. Vagyis a bizonyosan nem fiatal háztulajdonosok egész köre tette lehetővé az összejöveteleket. Az ivót és a fonót befogadó emberek lehettek szülők. Más szülők esetleg tiltották saját gyerekeik részvételét a szabados összejöveteleken. A kívülállók lehettek öncélúan ingerültek. Egybegyűlt fiatalok a legtöbb kultúrában keltenek magukkal szemben ellenérzést.

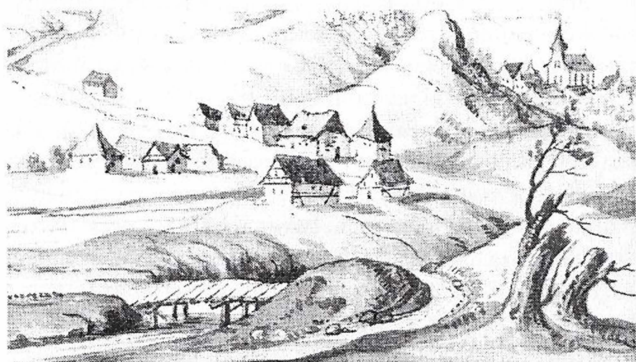
A közösség egy része aktívan támogatta a karneváli hangulatot, más része valószínűleg – de erre nincs adat, csak tudós konstrukció – helytelenítette a kialakulását. Mivel az utóbbiról nem tudunk tényeket, nincs értelme tűnődni a helyeslés és a rosszallás arányain. Az egész helyzet lényege az, hogy a karneváli hangulat működött. Kutatók tekintenek rá úgy, mint a fiatalok találkozását szolgáló eseménysorra. Így érthető az a feltevés, hogy az összejövetelek a szülők szándékaival szemben szerveződtek volna. És a szülők az összejöveteleket talán tudták is szabályozni, legalább a szándék szintjén tilthatták tőle a fiatalokat. Ezek a fiatal emberek azonban nem a szórakozásban találkoztak először.

A fiatalok és az emberek általában folyamatosan találkoztak, mert azonos ritmusban éltek és dolgoztak, azonos logisztika szerint mozogtak földrajzi környezetükben, és a társadalmi összeköttetéseket tudatosan ápoló közösségek tagjai voltak. Az élet ritmusát a nap járása határozta meg. Azok az emberek, akikről írok, napkeltével keltek, napnyugtával feküdtek le. Kivételesen világítottak maguknak mesterséges fénnyel. Minden korabeli forrás erről szól, és ezt a rendet, illetve a rendből következő magatartást írja le Fél Edit és Hofer Tamás egy mátraalji faluban, Átányon készített nagy, háromkötetes monográfiában. Felmérték az átányi parasztok életmódjának minden árnyalatát a múlt század ötvenes éveiben, és azt tapasztalták, hogy a paraszti lét jóformán valamennyi mozzanata, a templomi harangozással együtt, a napszakok, valamint az évszakok váltakozásától függött. Megállapították továbbá, hogy képtelenség lett volna az egyénnek a falu munkaritmusából kiválnia.

Ezek az adatok az én korszakomhoz képest nagyon későiek, de nem hiszem, hogy ne lennének arra is érvényesek. A Fél–Hofer-monográfia keletkezése idején még nem volt Átányon villanyvilágítás, nem voltak munkagépek, vagyis ha több száz évvel későbben is, mezőgazdasági munkán nem dolgozhattak az emberek minőségileg másként, mint a 16–17. században. Hajnaltól napestig tevékenykedtek, és mindenütt összefutottak a többiekkel, mert ha valaki adott magára, nem tért el a többség munkaritmusától. Bizonyosan voltak kivételek. A sok szabályosság mellett forrás szól olyan férfiről – Makó Örzsik férje volt a Borsod megyei Vámoson –, aki világos nappal lefeküdt a méhesben. Iszonyú haragra gerjesztette vele a feleségét, bár lehet, hogy az asszonyt már az felkavarta, hogy a férfi részegen ment haza. A férj magatartása mindenesetre nem volt mindennapos: Örzsik átszaladt miatta a barátnőjéhez, és csak azután ment haza, hogy az ember bocsánatot kért tőle.

Az azonos ritmusú élet gyakorlatilag mindenki tapasztalatai szerint egy térben zajlott. A falu házai különböző alakban, de egy sorban, szomszédos udvarokkal álltak. Az udvaron épülhetett több lakóház. Ha kilépett valaki a házából, a közvetlen szomszédot bizonyosan, a kerítésen túlit valószínűleg látta. Mivel pedig felettébb kíváncsiak voltak, szinte rutin eset az, hogy legény vagy fiatalember felmenjen a padlásra, a háztetőre, és onnan figyelje a szomszédos udvar eseményeit. Majd beszámoljon a látottakról mindenkinek, akivel találkozik. Nem tudom, a kora újkori emberre vagy az emberre általában jellemző-e a kíváncsiság. Azok, akikről írok, bizonyosan kíváncsiak voltak. Az udvaron túl aztán nem kellett házra mászniuk információszerzés kedvéért. Napközben egymástól látótávolságra, sokszor egyben hallótávolságra voltak. A falu határában egy tagban volt minden ember szántója, másutt, de egy helyen mindenki szőlője, gyümölcsöskertje, ugyanabban az erdőben makkoltatott mindenki, ugyanazon a legelőn kaszált mindenki, és így tovább. Maksay Ferenc rendkívüli alapossággal felmérte a magyarországi falvakat; ebben a korban mindnek ilyen volt a szerkezete.

A földesúri földek és gazdaságok ezeknek a falvaknak a határából éppen az alatt az idő alatt szakadtak ki, amiről itt írok. A 16. század elején még alig volt egy-egy

14. kép. Dunántúli falu

uraságnak saját kezelésű gazdasága, a 17. század végére elég kiterjedtté váltak. Igazi idejük a következő században indult. Mindez a kapcsolatok tekintetében azt jelenti, hogy a földesúrnak végzendő mezőgazdasági munka fizikailag nem szakította el a parasztokat, lettenek légyen akár nők, akár férfiak, a többiektől. Együtt mentek a földesúr földjére, szőlőjébe, kaszálójára, és ott együtt dolgoztak. Látták, hallották egymást.

A munkán kívül eső földrajzi mozgásnak voltak a közösség minden tagja életében azonos célpontjai. Találkozási pontnak lehet őket nevezni. Első helyre teszem közöttük a templomot, mert oda mindenki járt. A régiek gyakrabban keresték fel, mint modern utódaik. Minden felekezet templomaiban tartottak a vasár- és ünnepnapokon kívül hétköznap is, naponta többször istentiszteleti alkalmakat. Az egyházi elvárás az volt, hogy a gyülekezet tagjai megjelenjenek, és a hívek többé-kevésbé meg is feleltek az elvárásnak. Valamikor, ha nem is minden alkalomra, rendszeresen elmentek a templomba. A templomba nem járó embereket a lelkészek külön számon tartották, vagyis nem lehettek nagyon sokan. A templomozás általános voltának bizonyosan sok oka volt. Mivel források lelki okokról a lelkészektől maradt egyházi szabályzatok vagy prédikációk szövegeiben szólnak, de a hívek valóságos megfontolásairól nem tájékoztatnak, nincs értelme a szellemi okok feletti találgatásokba bocsátkozni. Egy csak a bizonyos ok: a templomba vezető úton, az istentisztelet után lehetett eszmét cserélni, a világ ügyeiben tájékozódni, vagy csak egyszerűen beszélgetni. A templomba járás közösségformáló erejéről a múlt tanulmányozásának sokféle eredménye szól.

A templomba járó közösség mozgása pedig sok esetben túlterjedt egy-egy falu határán. A túlterjedés katolikusoknál következhetett különböző kollektív vallásos cselekedetekből, így körmenetben való részvételből, zarándoklatból, búcsú látogatásából vagy egyszerűen csak abból, hogy a hívők szívesen gyóntak idegen helyen. Nem tudjuk, az élmény kedvéért alakult-e ki ez a szokásuk,

vagy pedig azért, mert így nem annak a papnak mondták el a bűneiket, akivel otthon folyton találkoztak. Minden felekezet hívei jártak jó hírű egyházi szónokokat hallgatni akár messze földön lévő templomba is, vagy bementek nagyobb városokba, ahol szebb volt a templom, nagyobb élményt nyújtott a templomi látogatás, mint saját falujukban.

Hosszabb úton lehetett, illetve kellett templomba menni kis falvakból azért is, mert előfordulhatott, hogy magában a faluban nem volt templom. Minden felekezet ismerte az anyagyülekezet–leánygyülekezet egyházszervezési megoldást. Azt jelentette, hogy ahol a falu nem volt képes saját templomot fenntartani és lelkészt eltartani, ott szükségmegoldásként működő istentiszteleti helyen prédikált időnként a lelkész, aki a néhány kilométerre lévő anyagyülekezeti faluban lakott, és ott cselekedte meg a hétköznapi, vasárnapi, ünnepi templomi alkalmakat. Szabályos istentiszteletre a leánygyülekezetekből az anyagyülekezetbe jártak. Méghozzá gyakorlatilag mindenki járt. Amikor Szádelő, egy Abaúj megyei kis falusi leánygyülekezet elhatározta, hogy saját lelkészt fizet, az egész falu életét kívánta megkönnyíteni. Így sorolták fel: *az öreg népek és gyerekes emberek és gyerekek* számára

15. kép. A vizsolyi református templom

messze volt a körülbelül négy kilométerre lévő anyagyülekezet temploma, ahová korábban jártak.

Tökéletesen világi jellegű találkozási hely volt viszont a falu kútja. Tanúskodó emberek vallomásaiban ismétlődő motívum az, hogy bizonyos eseményekről a kútnál értesültek. Érthető; megfelelő mélységű, ivóvizet szolgáltató kút fúratása nem volt olcsó. Távolról sem volt minden háznak külön kútja, valószínűleg nem minden falu engedhette meg magának a saját kút luxusát. Ott, ahol falvak elöljáróságának teendőiről maradtak források, következetesen szólnak a kút óvásáról, arról, hogy a jó vízre vigyázni kell. Az ivóvízkút nyilvánvalóan nagy érték volt, az ivóvíz hazahordása fontos, nagy körültekintéssel végrehajtott feladat. És a feladat végrehajtása közben, míg a víz az edényekbe folyt, majd a hazaúton, lehetett beszélgetni.

Vásárolni, piacra járni is szoktak azok az emberek, akikről írok. Biztosan mentek egyesek egyedül, a szokás azonban az volt, hogy csoportosan induljanak útnak. Sok szövegből kiderül, hogy gyanúsnak tartják, ha valakit egyedül látnak otthonától távoli helyen. Ennél már csak az volt rosszabb, ha nőt férfitársaságban, férfit nőtársaságban láttak egyedül. Az elmenés lehetséges távolságára mégis ilyen, titkos férfi–nő kapcsolat alapján van jó adat. Bizonyos Velka Anna a 17. század végén a Hont megyei Németiben nem tudta, helybeli legény vagy bácsfalusi legény-e házasságon kívül születendő gyereke apja. A két falu között dombvonulat húzódik, és légvonalban körülbelül 15 kilométerre vannak egymástól. A valóságosan megteendő út lehet akár 20 kilométer is. Ennyit tett meg egymás kedvéért nyilván többször is vagy az asszony, vagy bácsfalusi szeretője, hacsak nem valami kies helyen, a szabadban szerettek együtt lenni.

A falvakból kivezető utakra csoportban illett menni, ami biztonságosabb is volt az egyedül menésnél; az utakon érhették az embert kellemetlen élmények. Ha odaértek valahová, vásárba, piacra, városba, megpihentek, szétszóródtak. *Az patikák alá leülvén* beszélgettek

valakivel, mondják nemegyszer, amikor arról számolnak be, hogy régi ismerősökkel találkoztak, vagy új barátságot kötöttek. A helymeghatározás valószínűleg az árusítósátrak mögötti, árokszéli gyepet nevezi meg. Ott, ahol a tömeg nem tolongott, jól lehetett beszélgetni. Az áruk piaca egyben a hírek piaca is volt.

Hasonlóképpen működött a borért menés szokása. Bort vihettek haza a helyi kocsmából; akkor a források szerint többnyire gyerekeket küldtek. Ennél azonban fontosabb, szórakozás jellegű elfoglaltság volt borért menni – felnőtteknek és csoportosan. Nem egészen világos, tényleg borért vagy a kellemes időtöltés kedvéért mentek-e. Az bizonyos, hogy sok élményt szereztek út közben, sok mindenről értesültek, és a kocsmában ápolták baráti vagy ellenséges viszonyaikat. Tipikus helyzet leírásaként ismétlődik különböző szövegekben az, hogy a kocsmába belépők közül valaki meglátja egy ismerősét, és egész társasága boldogan odaül az illetőhöz. Ellenkező értelmű viszonyban valaki belép a kocsmába, meglát valakit, esetleg egész családot, és egymásnak esnek. A kocsma sok kutatói vélemény szerint férfiaknak fenntartott hely volt. Nem vagyok benne biztos, hogy a források erről szólnak. A kocsmáros minden általam ismert esetben nő, többnyire lány vagy özvegy. És sokszor történik valami nők szeme láttára kocsmában. Radicz Iván felesége például ott volt a kocsmában Zabaron, amikor a férje két belépő vendéggel, apával és fiával összeverekedett. Lehet, hogy nem tartozott a társadalom női krémjéhez. Az a feltevésem, hogy olyan nők, akik tisztességesnek tekintették magukat, vagy tisztességesnek kívántak számítani, tényleg nem mentek kocsmába. Lazább felfogásúak viszont akár a férjükkel együtt, akár egyedül ismerkedés, szórakozás kedvéért be-bementek. Nők megbélyegzését célzó elbeszélésekben tipikus fordulat: *száma nélkül láttuk egyik korcsmárul másikra ki s be járni.*

A társadalmi összeköttetések tudatos ápolása jelentette továbbá egyrészt a szomszédságnak mint intézménynek a

fenntartását, másrészt az egyén vagy a család kapcsolati körének a kijelölését. A szomszédság fizikai értelemben magától adódott. Vagy egymással szomszédos házakban éltek emberek, vagy nem. A szomszédhoz naponta háromszor, négyszer bemenni viszont akaratlagos cselekvés volt. És azok az emberek, akikről írok, bejártak egymáshoz. Bejártak először is, mert – ahogyan a házak közelségének következményeinél már írtam róla – kíváncsiak voltak. Nem elégedtek meg azzal az információmennyiséggel, amihez a szabadban hozzájutottak. Bejártak aztán azért is, hogy megosszanak mindennapos élményeket. Átvitték megmutatni a szomszédnak a gyanús tojást, átmentek elmondani, hogy a fiatalasszony kocsonyát kíván, átugrottak megnézni a kisbabát, elmesélni, mit hallottak valahol; megnézni mindent, elmondani mindent. Ezekből a cselekvésekből bonyolultan összetett kapcsolatrendszer alakult ki.

Mind a kapcsolatrendszer fenntartói maguk, mind a hatóság ismerte a szomszédság értékeit. Elképesztő ügyekben hívtak tanúskodni szomszédokat. A legmeglepőbbnek azt találtam, amikor a férj impotenciája ügyében a szentszék szomszédokat hallgatott ki. Azt kérdezték tőlük, tudnak-e az impotenciáról, ők pedig válaszoltak vagy igenlően, vagy tagadólag. Ha tudtak róla, elmondták a részleteket. A férj javára csak az szólt, hogy a feleség négy éve egy dunyha alatt alszik vele. Amivel a feleség tanúi azt állították szembe, hogy az asszony fázott volna takaró nélkül. A jegyzőkönyv rövidre fogott szövege arról tanúskodik, hogy a résztvevők otthon már ezerszer megbeszélték az egészet. Elmondott nekik valamit a férj, valamit az asszony, esetleg ketten együtt mondták el. Az elbeszélés közönsége aztán tovább tárgyalta. Nem csináltak azonban pletykát belőle: a szomszédok egy része semmiről nem tudott.

Egyes szomszédok tájékozatlansága mutatja a társadalmi összeköttetések ápolásának legfontosabb sajátságát: az emberek nem mindenkit engedtek be, nem válogatás nélkül léptek be a szomszédságba. A szomszédságon

belül is, kívül is megjelölték azokat, akikkel érintkezni kívántak. Volt ebben valami abból, amit az antropológus Marcel Mauss nyomán Natalie Zemon Davis az emberi kapcsolatokat fenntartó ajándékozásnak nevez. A különbséget abban látom, hogy míg szerintük az ajándékozás viszonzása kötelező, a kijelölés válogat és a lényegéhez tartozik, hogy nem feltétlenül viszonozzák. Ez a kijelölő eljárás hasonlított ahhoz, ahogyan madarak, szarvasok, oroszlánok, azt hiszem, minden állat kijelöli életterét. Ott harsány fütty, a határt alkotó fák megjelölése és hasonlók szolgálnak kijelölésre. Az én embereimnél azt figyeltem meg, hogy ajándék és kölcsönkérés, önkéntes segítség és segítségkérés egyaránt lehetett a kijelölés eszköze. Akármi volt is, attól működött, hogy a kijelölés gesztusát a partner viszonozta. Ennyiben több az emberi kijelölés más élőlények szokásánál: csak kölcsönös kapcsolat esetén lép életbe. A visszautasítás aligha volt gyakori; a források tele vannak azzal, hogy nők elmennek egymáshoz süteményt sütni vagy a sütést tanulni, férfiak és nők együtt vendégeskednek, társaságba verődve mennek ki a rétre sétálni. Ha viszont visszautasítás történt, súlyos következményei lehettek. Az elutasított partner sokszor volt kíméletlen. Illetve a közösség azt gondolta, kíméletlen.

A közösség sokszor feltételezte, hogy a kapcsolati kijelölés visszautasítása okozott tagjai között ellentétet. Katona Lukács feleségétől egy asszony almát kért. Amikor Katonáné nem adott neki, az asszony Katonáné *csipejét meg vesztette.* Így értelmezte az eseményeket a férj. Kovács Kata Vámoson lángost sütött, bement hozzá Lovász Mátyásné, és kért belőle. Kata nem adott, mire a maradék tészta kifolyt a tálból. Ez Kata elbeszélése. Okozhatta újszülött halálát a bába, mert előzőleg nem őt hívták szüléshez, vagy vendég a csecsemő betegségét, mert nem engedték vele játszani. A kapcsolat visszautasításának igen sok formája volt, mert sokféle lehetett a kijelölés kísérlete. Boszorkányság kialakulása mögött lehet sejteni kudarcos kijelölési kísérleteket.

Mindennek és a parasztok párválasztását segítő társadalmi szokásoknak a kapcsolatát a gondolatmenet elején jeleztem: az élet és a munka azonos ritmusa, a földrajzi mozgás azonos útjai és a tudatosan ápolt társadalmi összeköttetések következtében mindenki ismert mindenkit. A fiatalok nem a szórakozásban találkoztak először, hanem művesen alakított kapcsolatok részesei voltak az ünnepekben éppen úgy, mint a szabadidőben. Az emberek mint csecsemők kezdtek mozogni a felnőttek közt, mert az anyjuk mindenhova magával vitte őket, aztán fokozatosan nőttek bele a jó viszonnyal és ellenségességgel teli világba. Az ünnepség, a karneváli hangulat ehhez annyit tett hozzá, hogy megtanította a fiatalokat a férfi–nő kapcsolat feszültségeinek kezelésére. Ennek során vagy találtak házastársat, vagy valahol másutt érte őket a pártalálás szerencséje. Az bizonyos, hogy a parasztság fiataljai a férfi–nő érintkezésben jártasabban kerültek össze a házastársukkal, mint előkelő kortársaik. Ez áll az első házasság esetére. A másodiknál, harmadiknál a különbség már nem élt.

8. Az érzelmek

A házastársi érzelmek kialakulásáról, kialakulásuk mikéntjéről nincsenek adataink. Az érzelmek készen vannak a forrásokban, és a gyűlölet sokkal gazdagabban dokumentált, mint a meghittség. Az utókorban is nagyobb érdeklődést kelt a házastárs meggyilkolása, mint az, ha valaki egész életében szeretettel vette körül a férjét vagy a feleségét. Itt van például Török János esete. Ez a főúr 1557-ben az asszony házasságtörésére hivatkozva kegyetlenül kivégeztette a feleségét. A szörnyű tettről írt elbeszélő költeményt a kortárs költő, Christianus Schesaeus, és foglalkoztak vele jelenkori irodalmárok. De nem kell feltétlenül gyilkosság az érdeklődés felkeltéséhez. Forgách Zsuzsanna és férje, Révay Ferenc a 17. század elején egyszerűen gyűlölködéssel, az asszony

szökésével, majd a férjnek a szerető és a nő ellen folytatott hosszú perével hívták fel magukra a figyelmet. Foglalkozott velük saját korukban az országgyűlés, a romantika korában történész, a huszadik században két regényíró. De Fugger Mária és Pálffy Miklós házassága mindenkit hidegen hagy, bár Mária nagybankár famíliája és Miklós hőstettei benne vannak minden 16. századról szóló történetben. A házaspár Fugger Mária leveleinek tanúsága szerint meghitt viszonyban volt egymással, gyerekeiket mintaszerűen gondozták, az asszony a sok házasság korában férje iránti megbecsülésből özvegy maradt. Nem érdekesek.

A jobbágyoknál ugyanez a helyzet azzal a különbséggel, hogy ők mint egyének vagy egyéni házaspárok semmilyen körülmények között sem kerülnek a figyelem középpontjába. Az egy Esze Tamáson kívül, aki parasztvezérből a Rákóczi-szabadságharc magas rangú katonai parancsnoka lett, ebben a korban nem kapott életrajzot magyarországi jobbágy. Emlékeztetem az olvasót, az ismertebb nem-arisztokrata felkelők, Budai Nagy Antal, Dózsa György, Bottyán János nem jobbágyok, hanem nemesemberek voltak. Mivel azonban sok forrás egy-egy jobbágy személyről nem is maradt, nehéz lenne biográfiát írni róluk. A jobbágyoknál nem az utókor figyelme, hanem a fennmaradt forrásanyag szerkezete ellentmondásos. A források sokkal nagyobb része őriz ellenséges érzelmekről szóló adatokat, mint a meghittséget tükröző tüneteket. Ez a furcsaság a jobbágyokról maradt források természetéből következik. Magánlevelet vagy más én-iratot jobbágyok a 16–17. században még kivételesen sem írtak, úgyhogy parasztokról és paraszti házaspárokról különböző, a hatalom által teremtett anyagok szólnak. A hivatalos anyagok zömmel bírósági jegyzőkönyvek, amelyekben a jobbágyok vádlottak, esetleg válni akarnak. Kiegészítésképpen mint tanúk vesznek részt a forrást termelő ügyben.

Mindennek ellenére egyértelmű, hogy jobbágyok között is volt meghitt hangulatú és gyűlölködő házasság.

Véletlenül akadtam egy olyan adatpárra, ami ezt az ellentmondást ragyogóan illusztrálja. Tuba Bálintné Tányban elküldte a férjét kenőcsért, és a férj szerzett neki. Tavasz Máténé Balmazújvárosban elküldte a férjét kenőcsért, a férj nem ment, és *megöklözte* az asszonyt. Az első, Tubáékról szóló adatot úgy értelmezem, hogy a főszereplők többé-kevésbé jó házasságban éltek, a másik szerint Tavaszék között ellenséges vagy legalábbis feszült volt a viszony. Egymáshoz kevésbé jól kapcsolódó adatpárokat végtelenül lehetne sorolni. Így valamikor 1548 előtt Bazinban Kawfel Mátyásékhoz beszállásolta magát az uraság fivére, mire Kawfel felesége így kérte a férjét, *hadd menjek veled, ha kimész a házból* – Barát Imre feleségét a disznóólban kapták rajta Tannok Pállal. Boczkó Jánosné többeknek is beszélt arról, hogy szeretné bérgyilkosokkal megöletni a férjét – Hegyes Györgyné végtelenül boldog volt, amikor a jövendőmondótól megtudta, hogy török fogságban lévő férje életben van. Arról azonban, hogy Tubáné miért volt jó viszonyban a férjével, Tavaszné pedig rosszban, nem szólnak források. Még kevésbé szólnak arról, hogy a jó vagy a rossz érzelmek hogyan alakultak ki.

Az érzelmek keletkezését illetően gyakorlatilag minden eset olyan, mint Thurzó Eleké, akitől az első ismert magyar nyelvű szerelmes levél maradt ránk. 1528. szeptember 9-én Ormosdi Székely Magdolnának írta. Az asszony akkor éppen két éve volt özvegy, első férje a mohácsi csatában esett el. A levélből kiderül, hogy

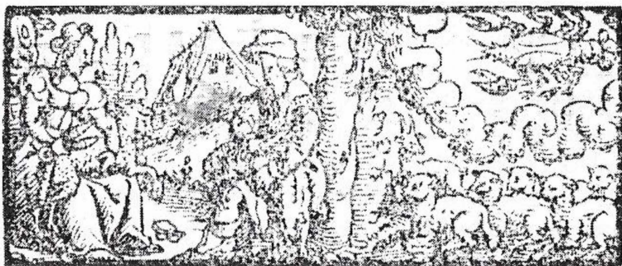
16. kép. Nő és férfi együtt dolgozik disznóölésen

Magdolna és az ugyancsak özvegy Thurzó jegyesek, de sem ebből, sem a későbbi házaspár más irataiból nem lehet tudni, hogyan ismerkedtek meg. Különösen nem lehet tudni, miért éppen egymást választották. Egy jobbágyasszonyról, Demeter Sáráról olyan adatunk van, ami szerint odaadó feleség: *szegény lévén, hogy urát és magát táplálhassa, elment Szentgyörgy fokhagymáját ásni*, írja róla a forrás. Nem tudjuk azonban, hogyan alakult ki Sára és a férj, Diószegi Mihály között a feltehetőleg bensőséges viszony. Nem világos általában az ellenkező tartalmú érzelem kialakulásának oka sem. Bizonyos Szabó Jánosnak Királyfalván viszonya volt egy lánnyal. A lány nevét a forrás nem tartotta fenn. A viszony, vagyis a *paráználkodás* miatt a legényt az uraság elfogatta. Szabó szabadulásért könyörgött. Válaszképpen azt kapta, hogy kiengedik, ha elveszi a lányt. A megoldást Szabó János visszautasította. Inkább vállal bármilyen szolgálatot az uraságnál, de nem esküszik meg a lánnyal, mondta. Vajon mi olyat tapasztalt az értelemszerűen önként kezdett viszony folyamán, ami miatt házasodni viszont ugyanazzal a lánnyal már nem – személyes áldozat árán sem – volt hajlandó?

A forrás sokszor ragyogó adatokat nyújt, mégsem tudunk meg belőle semmit. Jellegzetes ebből a szempontból Telegdy Pál 1588-ban Várday Katához írott levele. Világos belőle, hogy Telegdy és Várday Kata titokban eljegyezte egymást. Valószínű, hogy testi szerelem is van közöttük: *ismerjük személyünk szerint egymást, és jó részint erkölcsinkben is*, írta Telegdy Pál. Azért emlékezteti viszonyuk mélységére Katát, mert a lány azt állítja, szégyell neki levelet írni. Ne szégyellje, kéri a titkos vőlegény, de ha mégis, úgy segítsen magán, hogy ne címezze a leveleit neki mint *mátkájának*, csak mint *bátyjának*. Csupa nagyon fontos információ; nem tudok előkelők között más titkos jegyességről, és arról sem, hogy tizennyolc éves lány a 16. század végén szégyellt volna levelet írni. Katának nyilván nehezére esett az írás. Egy későbbi adat szerint következő férjének, Nyáry

Pálnak majd mindenesetre azt mondja, az ő kedvéért tanult meg írni. Szerintem Kata első vőlegénye előtt bárdolatlan betűit szégyellhette, nem magát a levelezést. De akárhogyan is volt, és akármennyit elmond is a levél Telegdy Pálékról, fogalmunk sincs, hogyan kerültek össze és miért titkolták a jegyességet. A következő év februárjában aztán összeházasodtak.

Hasonlóan ragyogó, de a forrásban megörökített személyekről semmit el nem áruló adatokat őrzött meg egy igen kiélezett helyzetben felvett jegyzőkönyv. Ez jobbágyházaspárokról tudósít. A kiélezett helyzet a 17. század közepén azért alakult ki, mert egy földesúr Sopron megyei birtokán záros határidő mellett elrendelte evangélikus jobbágyai katolizálását, amit sokan meg is tettek, de az érintettek egy része, összesen 164 családfő megtagadta a parancsot. Az ügyben ugyancsak a földesúr vizsgálatot indított. A parancsot megtagadó jobbágyoknak erre a célra kiküldött bizottság előtt el kellett mondaniuk, hogy miért nem engedelmeskedtek, és mik a jövőre vonatkozó szándékaik. A 164 megkérdezett családfő közül három férfi a parancs megtagadásának okaként feleségére vagy felesége akaratára hivatkozott. Így Thomas Koler fraknóaljai jobbágy válaszát arra a kérdésre, hogy miért nem katolizál, így jegyezték fel: *mielőtt megtenné, a feleségétől kell tanácsot kérnie, addig Isten és a feljebbvalók jóindulatába ajánlja magát.* Caspar Moser Wisenben alighanem már halott feleségéről beszélt, mert így mondta: *olim – hajdanában* megígérte a

17. kép. Nő és férfi együtt dolgozik juhnyíráson

feleségének, hogy nem katolizál. A harmadik szóban forgó jobbágy pedig, Sebastian Scheichenstuhl közölte, nem tér át, hanem elköltözik, mert *felesége el akar menni, következésképpen követnie kell a feleségét.*

Ez három nyilvánosan tett személyes nyilatkozat férj és feleség kapcsolatáról; három a régi házasságról szóló elbeszélésben felbecsülhetetlenül értékes adat. A forrás azonban magukról a nyilatkozattevőkről alig árul el valamit. Különösen Scheichenstuhl személye foglalkoztatna. Szavai a férj kötelességét megfogalmazó bibliai szövegre emlékeztetnek. A Biblia több könyvében is ilyen formán olvasható: *elhagyja a férfiú az ő atyját és az ő anyját, és ragaszkodik feleségéhez.* Ilyen jól tájékozott lett volna egy falusi jobbágy? A bizottság előtt tett kijelentése olyan, mintha az isteni törvényt a földesúr földi törvényével állítaná szembe. Nem tudjuk azonban, tényleg Scheichenstuhl mondta-e így, vagy a meghallgató bizottság tagjai adták vissza ilyen módon a valóságban másként elhangzott szavait. A három nyilatkozó szavainak valóságtartalma ugyancsak bizonytalan. Nem tudjuk, tényleg feleségük miatt utasították-e vissza a katolizálási parancsot, vagy egyszerűen az asszonyokra hivatkozva tértek ki a földesúri parancs teljesítése elől.

A házasságról mint jelenségről viszont sokat elárul a három adat. Arról tanúskodnak, hogy a kortársak ismerték azt a szituációt, amiben férj a feleségtől tanácsot kér, majd a feleség tanácsa szerint cselekszik. Maguk a nyilatkozattévők, akár igazat mondtak, akár nem, hihetőnek tartották a feleségükre hivatkozást, a bizottság tagjai pedig elfogadták. Kommentár nélkül vették fel a feleség akaratára hivatkozó kijelentéseket a jegyzőkönyvbe. *A férj kövesse a feleségét* parancsolat nemcsak a Bibliában, az emberek tudatában is benne volt.

A feleségük akaratát követő jobbágyférfiak adatai segítenek szilárd szerkezetbe rendezni a házasságokról szóló ellentmondásos értesüléseket. A szerkezetre azért van szükség, mert az efféle közhelyeket – ilyen házasság is volt, olyan házasság is volt, éltek emberek rossz kap-

csolatban, éltek jó kapcsolatban – minden társadalomról el lehet mondani; nem sokat közölnek az éppen vizsgált, adott emberekről. A közhelyeken túlra pedig mennyiségi mutatók ebben a korban nem vezetnek. Nem lehet megállapítani, mennyi volt a jó, mennyi a rossz házasság. Ma talán statisztikai mintának tekinthető mennyiségű embertől meg lehetne kérdezni, jónak vagy rossznak érzékeli-e a házasságát. A régiekkel ez az eljárás vagy hasonló kizárt. Egyrészt bizonyosan nem tudjuk a házasságokról fennmaradt valamennyi adatot összegyűjteni, de még ha sikerülne is megtalálni mindet, fogalmunk sem lenne, mennyi adat pusztult el. A történeti forrásokkal éppen az az egyik legnagyobb gond, hogy nem tudjuk, mit és mennyit nem ismerünk belőlük. Hangulat, attitűd, szokás kitapintása viszont nem reménytelen. Meg lehet vizsgálni, hogy a környezet hogyan viszonyul a jó és a rossz házassághoz. Következtetni lehet rá, melyiket tartja természetesnek.

18. kép. Nő és férfi együtt dolgozik mezei munkán

9. A ROSSZ HÁZASSÁG NEM TERMÉSZETES

A jó házasság természetes voltáról arisztokrata körben egyenes adatokat szolgáltatnának a feleség vagy a férj temetésére szóló meghívók. Mindegyik *szerelmes, felejthetetlen* házastárs haláláról tudósít. Nagy anyag alapján valószínűleg ki lehetne szűrni árnyalatokat. Alighanem

voltak olyan fordulatok, amelyekkel időnként érzékeltették a megboldogulthoz fűződő viszony nem egészen felhőtlen jellegét. Nagyon kellene azonban keresni, mert nem véletlenül váltak a jó kapcsolatot jelentő szavak konvencionálissá. Rossz házasságra nem volt szokás utalni, mert a rossz házasság nem volt természetes. Igen bonyolult helyzetben keletkezett forrásban erről beszédes adat szól. A forrást tartalmazó iratokat az anyag kezelőjétől, Benczik Gyulától kaptam.

Széchy István halála után, 1635-ben Széchy fivére, Széchy Dénes eljárást indított István özvegye, Bánffy Zsófia, illetve Zsófia fia, Tamás ellen. Széchy Dénes azt állította, hogy a kisfiú, aki Bánffy Zsófia szerint Széchy Istvántól született, nem fivéréé, hanem becsempészett gyerek. Az ügyben a vasvári káptalan folytatott vizsgálatot. Tanúkat hallgattak ki. Egy részük Bánffy Zsófia udvarának tagja, néhányuk egyenesen az asszony bizalmasa volt, más részük muraszombati lakos. A fennmaradt anyagban a tanúk többsége arról vall, hogy a szülés megtörtént. Életszerű részleteket mondanak el Bánffy Zsófia szülésének körülményeiről. Arról, hogy egy környékbeli fiatalasszony frissen született gyerekét Zsófia mellé csempészték, egy tanú vallomása maradt fenn. Az eljárás maga azonban itt, a jó házasság természetes voltáról szóló gondolatmenetemben nem lényeges. Csak azért került bele, mert érzékeltetni akarom, mennyire feszült helyzetben, de nem saját ügyükben beszéltek a tanúk.

Egy Zwetich Gergely nevű muraszombati nemesember nyilatkozott akaratlanul az arisztokrata jó házasság természetes voltáról. Ő közelebbi, de az összeköttetés természetét tekintve ismeretlen jellegű kapcsolatban volt a családdal. Első történetében egy ebéd felett elhangzott beszélgetést mondott el, egy másikban Széchy betegágyánál lezajlott jelenetet írt le. Az ebéden Bánffy Zsófia, a férje, a tanú és a helybeli prédikátor vett részt. Utóbbinak a tanú szerint azt mondta Széchy, *Prédikátor uram, megadhatom kegyelmednek immár az tíz aranyat,*

illetve így írták be szavait a jegyzőkönyvbe. Mert házasságkötésekor Széchy István megfogadta, hogy ennyit fizet – nyilván kegyes célra –, ha gyerekük lesz. A tanú rögtön megértette, miről van szó, megfogott egy poharat, és a *vendégre,* vagyis a magzatra köszöntötte ilyen formán: *Az Úr Isten ép kézzel, lábbal adja ez világra!* Mire az asszony elpirult, a jegyzőkönyv szavával *elpirosult,* és azt mondta a férjének, *Uram, én sem mondok kegyelmednek titkot ezután.* A másik történetben Széchy István betegen feküdt. Bement hozzá a felesége, aki *igen sírt.* Mire Zwetich szerint azt mondta neki a férje, *Ne sírj, édes Zsófiám! Bizony nem halok meg, míg meg nem látom az én kis Tamáskómat.*

Az ebéd felett beszélgető, jókedvű társaság, a felesége várandóssága miatt zabolátlanul boldog férfi, a házastársi titok kifecsegésén piruló, majd zavartan tréfálkozó nő, a születendő gyerekének – biztosan fiúnak – előre nevet adó apa, a feleségét és jövendő gyerekét a halálos ágyán is becézgető férfi; egy házassági idillt leíró, romantikus regény elemei. Tényleg így álltak össze az események Széchy István és Bánffy Zsófia valóságában? Vagy Zwetich Gergely gondolta azt, hogy az arisztokrata házaspárok életét ilyen megindító mozzanatok alkotják? Nem lehet tudni. Mert Zwetich Gergely bennfentesnek látszik ugyan, ismerhette a Széchy–Bánffy-házasság működési mechanizmusát, de lehet, hogy csak a feszült helyzet vitte rá a jó kapcsolat megrajzolására. Úgy tapasztalta, hogy a gyereküket váró arisztokrata házaspárok így szoktak viselkedni. Ezt mondta el a tanúvallomásában, mert ha esetleg nem így volt is, ezt tartotta volna természetesnek.

A rossz házasság arisztokrata körben előfordult, de nem volt természetes. Kifejezően szól erről egy prédikátortól a 16. század közepéről származó adat. Pomogaics Mihály volt a szóban forgó prédikátor, és az adata: felháborodott, amikor azt tapasztalta, hogy Szvetkovich Erzsébet fél a férjétől, Batthyány Kristóftól. Felháborodásának súlyát mi sem érzékelteti jobban, mint az, hogy

nem szóbeszédet csinált a dologból, hanem egyenesen Batthyányhoz fordult. *Rémült iszonyattal hallottam,* írta neki, hogy az úrnő *nagyságodtól való félelme miatt* nem mer megtenni valamit. Aztán Pál apostolnak a korintusbeliekhez írt első levelébe foglaltakra emlékeztette arról, hogy férj és feleség kölcsönösen becsülje meg egymást. Végül egy olyan bibliai mondatot idézett, ami szerint férj és feleség csak kölcsönös beleegyezéssel legyen távol egymástól, nehogy az ördög kísértésébe essenek. *Mert magatokat meg nem tartóztathatjátok,* zárta a prédikátor sokatmondóan.

Ezzel a 16. századi Batthyány Kristóffal egy másik munkámban mint apával már találkoztam. Ha állítottam volna fel kategóriákat a szülőkről, Batthyányt a rossz apák közé soroltam volna. Minden adandó alkalommal megszabadult a gyerekeitől. Jóformán egyik nagybátyja nevelte őket, aki maga, és a felesége is, gyakran tett Batthyány Kristófnak szemrehányást amiatt, hogy nem megfelelően foglalkozik a fiaival. Most, ahogy a házasságról írok, jut eszembe, volt a gyerekeknek anyjuk is. Vajon ő miért nem foglalkozott velük többet? Miért hagyta Szevtkovich Erzsébet, hogy fiai folyton a rokonoknál legyenek? Beteg volt, vagy rossz anya? De még ha beteg volt is, olyan dúsgazdag családban élő házaspár, mint amilyen az övék volt, találhatott volna módot arra, hogy maga körül szervezzen otthont a fiainak. Egyikük sem vette hozzá a fáradságot. Úgy látszik, két kellemetlen ember került össze ebben a Szvetkovich–Batthyány-házasságban. Valamilyen közös tulajdonságuk bizonyosan volt: együtt nem törődtek a gyerekekkel. A jellem hasonlósága azonban nem teremtett közöttük kapcsolatot. Idővel asztaltól, ágytól elváltak.

Pomogaics fiatalkoruk óta ismerte a házaspár mindkét tagját. Most minden jel szerint az asszony pártját fogta. A bibliai idézetekből következően Erzsébet a félelem mellett arról panaszkodott, hogy gyakran távol levő férje megcsalja. Úgy látszik, mint minden rossz házasság, Szvetkovich Erzsébetéké is ellentmondásos volt.

Ahelyett, hogy a feleség a félelmet keltő férj távolléteinek örült volna, bánkódott a távollét okán. Pomogaics pedig Batthyány Kristófnak sem otthoni, sem házon kívüli magatartását nem helyeselte. Függött a nagyúrtól, tőle kapta a jövedelmeit, mégis éles szemrehányást tett neki. Mivel nem gondolom, hogy akármilyen kiváló ember volt is ez a prédikátor, Szvetkovich Erzsébet kedvéért az egzisztenciáját kockáztatta volna, a közfelfogással igazolt véleményt kellett kifejtenie. Felszólította patrónusát házassága megjavítására, mert az, amit a feleségtől hallott róla, túlment a társadalmi tűrés határain. Feleséget megfélemlíteni, látványosan csalni nem tartozott férjek természetes ismérvei közé.

Más adat a rossz házassághoz fűződő viszonyról Nádasdy Annától, Majláth István feleségétől származik. Anna 1548-ban írta a sógornőjének azt, hogy nem bánja, ha Perényi Péter fogságából nem szabadul ki, mert igen rossz férj, ahogyan az apja is az volt. *Hallotta kegyelmed, Péter uram atyja mint tartotta nádorispánné asszonyt és ő maga is mint lakott feleségével,* szólt a szöveg. Csupa ismert emberről van benne szó. Perényi Péter apja, Imre nádor volt tizenöt éven át az ország legfelső világi méltósága. Első feleségét nem ismerjük, de a másodikkal bizonyosan rosszul élt. A második Perényi Imre feleség, Kanizsay Dorottya alig várta végig Perényi díszes temetését a Zemplén megyei Terebesen, jóformán a vendégekkel együtt távozott. Rohant a messzi Valpóra, Baranya megyébe. Ott nyugodott első férje, Geréb Péter, és onnan ment a kérés a királyhoz, hogy engedje Kanizsay Dorottya asszony használatára a Kanizsay család címerét a Geréb családéval kibővíteni. A kérés meghökkentő volt, mert címert vagy címerbővítést az érintett családokból férfiak szoktak kapni; nők házassággal vagy születéssel jutottak hozzá. Azt a szándékot fejezte ki, hogy Dorottya – mintegy kitörölve sorsából a Perényi oldalán töltött éveket – Geréb Péter özvegyeként éljen tovább.

Majláthné nem tévedett Perényi nádor házassága megítélésében, valószínűleg Perényi Péter házasságáról szólva

is igaza volt. Nagyon erős lehetett a rosszallása. A férj fogságban létéről Nádasdy Annának saját tapasztalatai voltak. A levél megfogalmazásakor Majláth István a konstantinápolyi Héttoronyban raboskodott. Sok forrásból tudjuk, hogy Anna a férje fogsága miatt nagyon szenvedett, mindent megtett a kiszabadításáért. Végül is nem sikerült neki, ez azonban nem tartozik Perényi Péter rossz férj mivoltához. Ide az tartozik, hogy Majláthné, aki az életben kiválóan tájékozódó asszony volt, és pontosan tudta, mi az a fogság, olyan súlyos bűnnek tekintette Perényi rossz magaviseletét a feleségével szemben, hogy a rab sorsát kívánta neki. Nyilvánvaló, szemmel látható dolgokat kellett tudnia, mert Ormosdi Székely Klára, Perényi Péter felesége nem volt az a fajta, aki idegeneknek panaszkodik. A legkiválóbb nők közé tartozott. Szűcs Jenő szerint mindaz az építészeti és szellemi változtatás, amit a történetírás hagyományosan Perényi Péternek tulajdonít, az asszonytól származik.

Ormosdi Székely Klára egyik fia, Perényi Gábor sem volt jobb az apjánál. Az asszony másik fiáról ilyen szempontból nem tudunk. Perényi Gábor rossz férjjé alakulásában lehetett az anyjának szerepe; aligha tudta Perényi Péter rossz hatását ellensúlyozni. És Gábor, valamint felesége, Országh Ilona házassága megint csak szemmel láthatóan rossz kapcsolattá alakult. Az asszony temetésén beszélt róla Szikszai Fabricius Balázs sárospataki rektor, pedig temetési szónoklatokban nem szoktak rosszallást kifejezni. Itt Szikszai Fabricius elmondta, hogy a nagyságos úrnő nem törődött a gazdálkodással; alig hagyta el a lakosztályát. Nem adott gyereket sem a férjének. Országh Ilona terméketlenségéről Szikszai Fabricius hosszan szólt. De elmondta azt is, hogy a feleség *soha nem szólt vissza a férjének, jóllehet a betegség gyakran kemény és kegyetlen dühöngését kellett tőle elviselnie. Beteg férje ápolása körül még szolgai munkát is végzett.* Az olvasónak óhatatlanul az a reakciója, hogy jó, ha Perényi Gábornak nem született gyereke. Feltehetőleg

nem volt teljesen normális. Szikszai Fabricius azt találta természetellenesnek, hogy rosszul bánt a feleségével.

Jóval későbbi elítélő vélemények derülnek ki a rossz házasságról két szerencsétlen nő, Rákóczi Erzsébet és Thököly Éva esetében. Thököly Éva házassága Esterházy Pállal ismeretlen okból romlott meg. A baj a források szerint megfogható módon, váratlanul robbant ki. Egyszer uzsonna közben Esterházy azzal vádolta meg a feleségét, hogy meg akarja őt mérgezni. Aztán – lehet, hogy előbb is, de arról nem tudunk – szörnyű dolgokat vágtak egymás fejéhez. Nemcsak a férj vádolta gyilkossági szándékkal a feleségét, hanem az asszony is a férjét. Így írta: *az maga örömit, az kin legtöbb áll, engem, szegény igyefogyott árvát* [...] *az másvilágra akar küldeni.* Emellett emlegették kölcsönösen a hűtlenség vádját. Ez 1691-ben történt, és felmerül az a magyarázat, hogy Esterházy Pál és második felesége talán válni készült. Katolikusok voltak ugyanis, és a római egyházban a házastárs gyilkossági szándéka is, a hűtlenség is lehetett, ha megfelelő fórum előtt megfelelően bizonyították, a házasság érvénytelenítésének alapja. Aztán született Thököly Évának sok gyerek után a végzetes összeveszést követően még egy fia. Nem tudjuk, a férj vagy tényleg egyelőre ismeretlen szerető volt-e a gyerek apja.

Itt, Esterházy Páléknál a rossz házasságról alkotott vélemény Thököly Éva leveleinek hangulatában van elrejtve. Tele vannak kedveskedő szavakkal; mind a megszólítás, mind a szöveg többi fordulata meghittnek hat. Ha nem tudnám, hogy a nagy összeveszés után Esterházy Pál elzáratta Thököly Évát, nem érteném a szerelmes szavak közé bújtatott utalásokat az asszony szenvedésére. A stiláris változatlanság oka a felületen az lehet, hogy jóllehet mindenki, különösen az az íródeák, akinek a leveleket diktálta, tudta, mert látta, milyen helyzetben van a nagyságos úrnő, Thököly Éva nem akarta az írnok előtt deklarálni a férjével kialakult rossz viszonyt. Mélyebben: irtózott attól, hogy férjéhez fűződő viszonya

végérvényesen és nyilvánosan a lesajnált rossz házasság kategóriába kerüljön.

Az érintkezés hangnemének változatlanul tartása Thököly Éva egyéni ötlete volt. Más asszonyoknál, ha maradtak fenn leveleik, az tapasztalható, hogy az írások hangja és a címzetthez fűződő kapcsolat változásai megfoghatóak bennük. Így volt Rákóczi Erzsébetnél is, akit mellesleg több kutató az előbb emlegetett Esterházy Pál egyik szeretőjének tart. Apja kedvenceként nőtt fel, de mind a két szülejét korán elvesztette, egyik nagynénje, Báthory Zsófia 1668-ban, nem egészen tizennégy éves korában hozzáadta Erdődy Ádámhoz, majd Erdődy néhány héttel később bekövetkezett halála után az ő unokafivéréhez, Erdődy Györgyhöz. A házasság remekül indult, több mint tizenöt évig nagyjából úgy is folytatódott, majd hirtelen elromlott. Kovács Sándor Iván és Uhl Gabriella szerint az asszonynak már az 1670-es években viszonya volt Esterházyval, de élete újabb kutatói, Benda Borbála és Várkonyi Gábor erről nincsenek meggyőződve. 1684-re teszik a házaspár viszonyának megromlását, amikor is Erzsébet gyakorlatilag elhagyta a férjét. Nem tudják azonban, mi lehet a hirtelen változás oka. Aztán ismételt szakításokról, összecsapásokról írnak. Nehéz kiismerni a helyzetet. A rossz házasságot elítélő véleményt tekintve az fontos, hogy az Erdődy házaspár maga ítélte el saját házasságát.

Rákóczi Erzsébet és Erdődy György nem tekintette természetesnek azt, hogy rosszul éljen. Mivel gyerekük nem volt, megtehették volna, hogy egyszerűen ne törődjenek egymással. Ők azonban, valószínűleg főként Erdődy, sok mindennel kísérleteztek a házasság megjavítása érdekében. Fordultak egyházi emberekhez, világi fórumokhoz. Kívülállók bevonásával békültek és kötöttek szerződéseket. A szerződéseket időnként látványosan betartották, időnként felrúgták őket. Házasságuk megítélése tekintetében az a lényeges, hogy a kapcsolat megromlását egyrészt maguk diagnosztizálták, másrészt javítani igyekeztek rajta.

A rossz házasság megjavításának ilyen, békítős, illetve szerződéses kísérleteit nem csak arisztokraták, jobbágy házaspárok is ismerték. 1585-ben Suci Benedek és a felesége, aki *ura híre nélkül* elment, most pedig visszajött, szerződést kötött a sárospataki magisztrátus előtt. Feltehetőleg némi tárgyalás után kötelezte magát az asszony arra, hogy nem megy el többet. Ha megtenné, írták be a lényeget Patak jegyzőkönyvébe, a férj *szabad legyen mást venni.* Vagyis ha Suciné megszegi a szerződést, Suci újraházasodhat. Sokkal később és máshol Juhász Kata és Jakab Mátyás ment el lakóhelyük elöljáróságához. Valamilyen előttem ismeretlen formában bejelentették, hogy *villongás* van közöttük, amit meg akarnak szüntetni. A férj közös szőlőjükből kifizeti az asszonyt, és a jövőben nem vitatkoznak. *Tanácsnak kezünk beadásával fogadjuk,* hogy többet nem fordulunk egymás ellen, ígérték. Ha fogadásukat megszegnék, 20–20 forint bírságot fizessenek. Juhász Kata és Jakab Mátyás *contractus levelek,* vagyis szerződésük, írta az irat hátoldalára egykorú kéz.

A rossz házasság kezelésére aztán nem találtam több, az arisztokratáknál és a jobbágyoknál azonos jellegű eljárást, illetve forrást. A helyzet megítélése azonban egyértelmű azonosságot mutatott. A jobbágyok éppen olyan kevéssé tekintették természetesnek a rossz házasságot, mint az arisztokraták. Racionális és irracionális eszközökkel egyaránt felléptek ellene. Racionális volt Dabrovich János, aki 1633-ban a Sopron megyei Bangrábon hajdinaaratás közben elragadta lányát, Magdát a férje mellől. Nem ment könnyen; verekedés támadt, és a férj, Synkovicz Mátyás az urasághoz ment panaszra. Az úriszék előtt az apa azzal indokolta tettét, hogy Magdát *az ura gonoszul tartotta, szidta, verte, nem úgy tartotta, mint ember feleségét tartani szokta.* A verekedést nem tagadta. A bírák pedig nem azt válaszolták, hogy indokolatlanul járt el, hanem önbíráskodást vetettek a szemére. *Via iuris – törvényesen* kellett volna fellépnie, állapították meg, úgyhogy pénzbírságot vetettek ki az

apára, aminek azonban csak egyharmadát kapta a férj és megvert családtagjai. Az ügy érdemi részét illetően Dabrovichot arra kötelezték, hogy Magdát adja vissza a férjének. Másrészt kimondták, hogy a férj tartsa tisztességben az asszonyt, *melyet ha nem cselekednék, és tisztességesen nem tartaná, és udvarbíró uram eleiben valami panasz menne, őkegyelme annak érdeme szerint büntesse meg érte.*

Irracionális, de a közfelfogás szerint bevett eszköz volt a természetellenesnek tekintett rossz házassággal szemben a varázslat. 1591-ben, a Bihar megyei Feketebátorban Barát Mihályné kérte a messze földön ismert boszorkányt, Varga Annokot arra, hogy *olyat szerzene, hogy az ő ura soha meg nem verhetné.* Nem messze onnan, nem sokkal később bizonyos tanúk úgy ítélték meg, hogy Nagy Istvánné maga tette cselekvésképtelenné a férjét. Megfenyegette volna ilyen módon: *No, Nagy István nem versz többször meg. Azóta nyomorék Nagy István,* következtettek az esetet elbeszélők. Csomás Péterné maga mondta, hogy a szülés óta elhidegülő férjét, akire egy lány szemet vetett, maga fogja visszaszerezni. Széppé bűbájolja magát, és *szépnek tetszik nekije,* tudniillik a férjnek, állította magabiztosan.

Van olyan forrás is, amiből világosan kiderül, hogy a rossz kapcsolat ellenkezőjét, a házastársi szeretetet akarják varázslattal előhozni. A Komárom megyei Nagymegyeren a 17. század elején lezajlott eseményekről folyt egy boszorkányper. A per során, nehezen kivehető tanúvallomásokban a következőket mondják el. Bizonyos István Deák a boszorkánysággal vádolt, Varró Asszonyként emlegetett nő tanácsa ellenére vett el valakit, és tényleg *háborúval* éltek együtt, mígnem a Varró fel nem ajánlotta a segítségét. *Én azt cselekedem, hogy ezután szeretnétek egymást,* mondta a férfinek, aki az ajánlatot boldogan elfogadta. Másnap az asszony azt állította, hajnalban, észrevétlenül volt a házuknál, és *megcselekedte.* Attól kezdve a házaspár között *a háború és viszálkodás elcsendesedett,* vallotta az egyik tanú.

Szerinte azonban a boszorkánynál magasabb instancia okozta a változást. *Inkább Isten által, hogysem, mint ő általa*, vagyis a bűbájoskodó asszony által javult meg a házasság, zárta le az elbeszélését. A nagymegyeri Váczi Istvánék esetében, 1627-ben rögtön a házasság elején lépett be a varázslat. Váczi félt attól, hogy felesége nem szereti. Az aggodalom okát nem ismerjük. A házasság körül mozgó baráti társaság talán tudta. Egyik tagja, Réts Gergelyné, akit környezete bájolóasszonyként tartott számon, nem nézhette tétlenül Váczi gyötrelmeit. A másik fél számára észrevehetetlen árnyék-mágiát alkalmazott. Így szólította fel Váczit: *István uram, állj az verőfényben, és én az árnyékodat fölkerekettem, és ollyat cselekszem vele, hogy szeret ezután.*

A természetes érzés házastársak között a szeretet volt. A szeretet természetes voltáról úgy tanúskodnak források, hogy minden kommentár nélkül adnak elő a házastársi szeretetre valló cselekedeteket. Először jobbágy házastársak szerető magatartását tükröző eseteket mutatok be. Az érzelmekről szóló szövegrész elején néhányat már leírtam. Voltak közöttük asszonyokról szóló adatok. Kawfel Mátyásné az uraság fivérével szemben a férjéhez ragaszkodott; Hegyes Györgyné boldog volt, amikor a jövendőmondó azt mondta neki, hogy török fogságban lévő férje él; Demeter Sára dolgozott a férjére. Valamennyi ilyen adat fontos, mert sokkal több forrás szól férfiak feleségük iránti szeretetéről, mint a fordított irányban működő házastársi érzésről. A feltűnő különbség oka valószínűleg a jobbágyokról fennmaradt források természetében van.

Feleségük körül, gondoskodást igénylő szituációban tevékenykedtek férjek. Források szólnak róluk, ami azt jelenti, hogy bizonyos események részvevői és szemlélői ilyen magatartásról beszéltek. Ilyenről beszéltek vagy azért, mert tapasztalták, hogy a férjek szeretetteljesen veszik körül a feleségüket, vagy azért, mert a szeretetteljes gondoskodást tartották természetesnek. Így jobbágy férj beszélt arról, hogy *éccakának idején virrasztott*

gyerekágyban fekvő, ráadásul beteg felesége mellett. Szente Pál a Komárom megyei Tányból elvitte feleségét a szomszédos Olcsára, és a gyógyítóasszony házában hagyta gyógykezelésre. Majd *minden nap odament látni, és enni vitt* neki. Egy másik ember, Csizmazia Pál a Győr megyei Pázmányról Mindszentre vitte ugyancsak gyógyíttatni a feleségét. Amikor erről az útról visszaért, meglátogatta egyik barátját, de nem volt kedve vele inni. Csak ült és *sóhajtotta a feleségét,* ahogyan ő maga elmondta. Vagy tényleg szomorkodott a felesége után, vagy természetesnek tartotta volna, hogy bánkódjék. Kovács Mihály parasznyai jobbágy Borsod megyében rátámadt egy asszonyra, mert azzal gyanúsította, hogy kárt okozott a feleségének. *Te boszorkány, hamis lelkű, megbontottad az feleségem ujját, meggyógyéccsad, mert ha meg nem gyógyétod, tudom, mit cselekszem veled,* fenyegette a sértett asszony feljelentése szerint. Kis András a Komárom megyei Szakállason ellenkező módszert választott: nem riogatta, hanem lekenyerezte a boszorkányt. Megvendégelte, és kérte, *az Istenért, hogy ha valamit tud, ne hagyja az feleségét úgy veszni és gyereket halva szülni.*

A feleségéről gondoskodó férfi alakja arisztokrata körben éppen úgy élt, mint a jobbágyok között. A legfeltűnőbb cselekedetekről ezen a téren egy 16. századi politikus, Nádasdy Tamás hagyott maga után adatokat. Felesége, Kanizsay Orsolya sokat szenvedett attól, hogy nem tud gyereket a világra hozni. Orvos, orvosság keresését a férj nem bízta másra, holott megtehette volna. Nagyurak ügyeit, a kényeseket is gyakran kezelték különböző státusú szolgák. Nádasdyéknál, illetve Orsolya betegségénél ez a lehetőség fel sem merült. Nádasdy Tamás szerzett bizonyos, pesszáriumnak nevezett eszközt és hozzá krémet. *Nehezen írtam,* zárta azt a levelét, amiben megírta, hogyan kell a pesszáriumot – a gyógyulás reményében – a kenőccsel bekenve Orsolya hüvelyébe behelyezni. Aztán, amikor az a módszer nem segített, megnyert egy híres, Páduában végzett doktort, Szegedi Gáspárt, hogy

udvari orvosként gyógyítsa a feleségét. Már az ország nádora volt, államügyek sokaságával elfoglalt ember, amikor Gáspár doktor újfajta kúrát kezdett. Az asszony méhébe meghatározott időközönként gyógyító folyadékot fecskendezett. Ott lakott Nádasdyéknál, úgyhogy többnyire ő maga eszközölte a kezelést. Időnként azonban elutazott más betegeihez. Olyankor Nádasdy Tamás felesége, Kanizsay Orsolya két embert fogadott el mint a kellemetlen, megalázó művelet végrehajtóját, a férjét és a sógornőjét. Nádasdy vonakodás és zokszó nélkül utazott haza a hadszíntérről, a bécsi udvarból, az országgyűlés színhelyéről, akárhonnan, ha a kezelés feladata éppen rá esett. Egyszer sem üzent haza, hogy engedje Orsolya mással kezeltetni magát.

Nádasdyék végül eredményesek voltak: 1555-ben kisfiuk született. Eredményesek voltak mások is. Tudjuk, hogy Gáspár doktor több meddő asszonyt meggyógyított, és feltehetőleg nem ő volt az egyetlen orvos, aki segített a betegein. Források azonban nemigen szólnak a kezelés részleteiről és a férjek részvételéről a kezelésben. Mégis minden jel arra utal, hogy Nádasdy Tamás gondoskodó magatartása nem volt kivételes. Lengyel Tünde kutatásai utalnak ilyen irányban. Ő egy másik nádor, Thurzó György második feleségével, Czobor Erzsébettel foglalkozott. Annak az asszonynak sok más, a szülésekkel összefüggő baja mellett állandó, gyötrő fejfájásai voltak. Lengyel szerint a férj mindent megtett a feleség egészsége érdekében. A gondoskodás egyik eleme az volt, hogy Thurzó György Czobor Erzsébet betegségeit megbeszélte más férjekkel.

Lengyel Tünde az egyéni gondoskodáson túl felfedezett egy magatartási normát, illetve szokást. Azt írja, egyik oldalról, a nők részéről szokás volt a gyakran távol lévő férjeket feleségük állapotáról tájékoztatni. Másik oldalról, a férjek részéről szokás volt a feleség esetleg beteges állapotával törődni. A törődéshez hozzátartozott az, hogy jó ismerősök mintegy tapasztalatcserét tartsanak az asszonyok betegségeiről, illetve gyógyulásairól. Ez

19. kép. Kanizsay Orsolya (1521–1569)

20. kép. Nádasdy Tamás (1498–1562)

a szokás lehetett a nőknek kellemetlen, hiszen a betegség sokszor érintette intim szférájukat, de bizonyosan hasznos volt. Betegek hozzátartozóinak önsegélyező csoportjai működhetnek ma úgy, ahogyan a régieknél a feleségük betegsége miatt nyugtalan férjek egymással tárgyaltak. Tárgyalásaik korabeli hasznosságuk mellett itt, az én elbeszélésemben is jól jönnek. Azt bizonyítják, hogy a feleség gondozását arisztokrata körökben természetesnek tartották. Nyilván gondozták feleségek is a férjüket. A törődés nőktől férfiak felé irányuló vonulatáról azonban nem találtam adatokat azokon kívül, amelyeket a jó házasság – rossz házasság ellentétről szóló szövegrészben már leírtam.

10. Bonyolult házastársi érzelmek

A források az érzelmek megnyilvánulásának egy-egy elemét tárják fel. A házastársi érzelem bonyolultságáról ritkán szólnak. Úgy gondolom azonban, szélsőséges szituációkban leírt cselekedetek jól tanúsítják azt, hogy menynyire bonyolultan összetett érzelmek élhettek házaspárok között. Szélsőséges helyzetben volt a 17. század végén Szabó Gergely jobbágyember, akinek a feleségét boszorkányság vádja mellett házasságtöréssel is gyanúsították. A házasságtörésre sok tanú volt, de magát a férjet nem ingatták meg. Miután Szabóné máglyahalálra ítéltetett, Szabó nyíltan hirdette, hogy bosszút áll. *Az micsodás tűzzel az ő feleségét megégetik, hasonló tűzzel égjen meg a város*, fenyegetett. Az események ezen a ponton összetorlódtak; az ítélet után nem sokkal Debrecen történetének egyik legnagyobb tűzvésze támadt. A kortárs bíróság gyújtogatás és istenkáromlás miatt kivégeztette Szabót Gergelyt; a Debreceni Tűzoltóság, ahogyan internetes honlapjukon látszik, máig őt tekinti a nagy tűzvész okozójának. Pedig minden arra utal, hogy Szabó csak szóban dühöngött hűtlen felesége elvesztésén.

A megbocsátás, ismert sérelem megtorlatlanul hagyása

bonyolult érzelmekből következett. Szász Jánost az Ugocsa megyei Váralján felesége, Izsák Kata sokszor megcsalta; a férj egy időben haragot tartott az asszonnyal, aztán kibékültek. Szász úgy döntött, hogy megbocsát a feleségének, hazahívja. Ismerősei elképedtek. Szász Jánost mindenki lebeszélte a házasság helyreállításáról. Ő azonban nem hagyta magát. Az ügyről tett kijelentése így került jegyzőkönyvbe: *senki is ne reménykedjék, se ne kérje, mert akármit csináljanak neki, ü hozzá veszi az feleségét.* Jóval korábban és másutt, a Heves megyei Tar faluban, ismeretlen időpontban, de 1674 előtt, Ferencz Gergely bocsátott meg paráználkodó feleségének, akit pedig az úriszék sok tanú vallomása alapján már elítélt. Aztán valamennyi idő után kiderült, hogy a házasság mégsem működik: Ferencz Gergely el akart válni. Akkor már a Ferencz házaspárnak olyan korú fia volt, hogy széltében tudta szülei veszekedéseit mesélni. De nem csak tőle hallotta a fél falu: Ferenczné is fennen hirdette, hogy férje kurvának szidja, mégsem válhat el tőle, mert egyszer már megbocsátotta a hűtlenségét. Ez volt egyébként a magyarországi jogszokás. Ha házasfél házastársa hűtlenségét egyszer megbocsátotta, nemcsak a hivatalos eljárásból szabadította ki, de maga sem járhatott el a továbbiakban ellene házasságtörés miatt. Úgy látszik, a csalás–megbocsátás magatartásforma tipikus élethelyzet volt.

Nők oldaláról abban a szélsőséges szituációban ábrázolható jól a megbocsátás, amikor kiderül, hogy férjüknek különböző falvakban több felesége van. Így járt Lenaricz Mihály. *Három felesége vagyon, azért fogták meg,* áll róla abban az egyik iratban, amelyet az uraságnak Vöröskő vár valamelyik tisztviselője küldött az ügyében. Két feleség nem jelent meg a fogság színhelyén. Talán nem tudtak a dologról, talán nem érdekelte őket Lenaricz sorsa. A megjelent feleséget az irat az *előbbi felesége* fogalommal jelöli, vagyis ő lehetett Lenaricz utolsónak elvett, harmadik felesége. És közvetve beszél a szöveg arról, hogy az asszony nem először kísérletezett

poligám férje kiszabadításával. A tiszt tájékoztatására, az asszonyra célzóan azt felelte az úr: *ha mégegyszer idejön supplikálni, kiveretem a városból.* Kegyetlenül hangzik, pedig az uraság nem volt kegyetlen. Reakciója egyszerűen következik abból a tényből, hogy a jogszokás szerint az ilyen kiszabadítást vagy megbocsátást az első feleségnek kellett kezdeményeznie. Őt tekintették törvényesnek. Lenaricz szerencsétlen harmadik felesége hiába könyörgött ismételten.

Utolsó pillanatban jelent meg férje fogsága színhelyén Kádár Mátyásné. Az úriszék már kimondta Kádárra a fővesztést, mert *két élő felesége* van. A két feleséget a férfi nem tagadta, de elmondta a bíróságnak, hogy első felesége *nékie megengedett és mellé áll.* Mivel azonban a nő nem volt jelen, a bíróságnak hiányzott a bizonyíték. Aztán az asszony nyilván sokkal nehezebben, mint ha eredetileg ott lett volna, mégis elérte a bigámista Kádár Mátyás kiszabadulását. A fővesztés ítéletét rögzítő jegyzőkönyvbe utólag beírták: *ezt az első felesége hozzá vette.* Egy másik ember, Kis Péter első felesége, Krisztina 1661-ben viszont mintha az eljárás folyamán végig ott lett volna. Volt ideje értesülni az eljárásról, mert Kis, holott a jegyzőkönyv szövege szerint nem tekintették teljesen normálisnak, két éve ült börtönben. Az volt ellene a vád, hogy bár volt *igaz és törvényes felesége,* bizonyos Éva nevű nő személyében *a keresztény hit ellen más feleséget vett magának.* Kis sem tagadott. Mivel azonban első felesége, Krisztina *a törvényszék előtt vétkét megengedvén hozzája állott, elengedték. Nagy szegénysége miatt* nem kellett bírságot, illetve eljárási díjat sem fizetnie. Kis Péter tehát szegény volt, nem normális és bigámista, első felesége mégis ragaszkodott hozzá annyira, hogy az enyhén szólva kellemetlen ügyben az úriszék előtt megjelenjen, és a házasság helyreállítása szándékával bigámista férjét magához vegye.

Hasonló, megbocsátás–sérelem figyelmen kívül hagyása magatartásról házassági ügyben és arisztokrata körökben nem találtam forrást.

A 16–17. század kortársai alapvetően kétféle házasságot ismertek, a szerelmi házasságot és a társadalmi előmenetelt célzó házasságot. Az utóbbi elnevezését Thurzó Györgytől vettem. Ő használta az *előmenetel* kifejezést egy általa javasolt házasság várható következményére. A köznemesi birtokos Lórántffy Mihálynak szóló lánykérő levélben írta le, és a reménybeli vőlegény a sógora, Czobor Mihály volt. Czoborról a levélben nincs szó, bizonyosan ismerték egymást Lórántffyval. Ha máskor nem, akkor találkozniuk kellett, amikor Czobor Mihály a Bocskai-felkelés egyik parancsnokaként a Hegyalján járt. Lórántffy ott Ónod kapitánya, Bocskai egyik nagy hívének az embere volt.

A házasság Lórántffynak és lányának *javára, becsületire és előmenetelire lenne,* írta Thurzó. Mesteri szerkesztéssel, mondatról mondatra tört a lényeg felé. Mindenekelőtt tisztázta, hogy Czobor Mihály abban az esetben kívánja Lórántffy lányát elvenni, ha a lány rendes hozományt kap: *hogyha kegyelmed szerelmes lányát olyképpen akarná házasítani, hogy az mely jószággal szerette a jó Isten kegyelmedet,* [...] *szerelmes gyermekének szakasztaná és adná.* Majd vázolja a Lórántffyékra váró előnyöket. Előbb Lórántffy Mihályra bízza a megítélésüket. *Nem szükség énnekem előszámlálnom, hanem hagyom csak az kegyelmed bölcs ítiletire,* szól a levél. Aztán az általánosság: *Isten után mind jó oltalma, s mind nemzetinek becsületes állapotja következnék ez házasságbul.* Végül bekerül az adu: *az én jövendő és több főurak atyafiságokért* adja hozzá a lányát Lórántffy Mihály Czobor Mihályhoz. Vagyis az ország egyik vezető politikusa, leggazdagabb és legelőkelőbb embere azt ígéri Lórántffynak, aki elég gazdag, de csak köznemes, hogy – amennyiben tisztességes hozományt ad a lányával – ő személy szerint és más főurak befogadják. A célzások halmaza összességében azt jelenti, hogy elintézik Lórántffy Mihály rangemelését.

Más forrásból tudjuk, hogy Lórántffy a ragyogó ajánlatot visszautasította. Ha itt róla írnék, utánamennék a visszautasítás okának. Mivel azonban nem a Thurzó-levél szereplőinek személye vagy a sorsuk, hanem a házasság jelensége foglalkoztat, Thurzó György hangvételét tartom fontosnak. Köntörfalazás nélkül ír a házasság társadalmi hasznáról. Nemhogy a reménybeli jegyesek érzelmeire akár csak egy szót is vesztegetne, a lánykérésben főszereplő lány nevét meg sem említi. Ez az attitűd fejezi ki a kortársak felfogását az előmenetelt célzó házasságról. Természetesnek tartották.

Ilyen, társadalmi előmenetelt célzó házasságot jobbágyok és arisztokraták egyaránt kötöttek. Az előmenetelért házasodó jobbágy példája Bakaj Kata lehet, akinek a családja a 16–17. század fordulóján Sárospatakon, a vártól délre fekvő városrészben, az Alsóhostáton lévő jobbágytelken gazdálkodott. Úgy látszik azonban, nem voltak megelégedve a társadalmi státusukkal. A Bakajok két fiatal tagja, Kata és fivére, Péter nyilvánvalóan a család támogatásával, mert vállalkozásukhoz anyagi segítséget mástól nem kaphattak, kivonta magát a jobbágyságból. Bakaj Péter tanulással változtatott a sorsán. Miután a helyi híres iskolába, a Sárospataki Kollégiumba járt, a kor egyik legnevesebb egyetemére ment Wittenbergbe. 1590-ben iratkozott be. Nem tudjuk aztán, hol volt, mit csinált Bakaj Péter wittenbergi tanulmányai után, csak az bizonyos, hogy valamikor 1631 előtt visszatért Sárospatakra. Egy 1631-ben keletkezett forrás szerint akkor tanító, *skólamester* volt, a Kollégiumhoz közel lakott, de lakásától nem messze már saját új háza is állt. Mint tanítónak természetesen nem kellett földesúri szolgáltatásokat teljesítenie, vagyis megszabadult a jobbágyi állapottól.

Kata előtt hasonló lehetőség, a tanulás nem merült fel. A házassági előmenetelt választotta. Kétszer ment férjhez. 1604-ben egy forrás így nevezte meg: Bakaj Kata, *néhai vitézlő Ferenczy Gergelynek, mostan pedig vitézlő Dekanj Lőrincnek felesége.* Vagyis az asszony mindkét

férje nemes volt. A *vitézlő* cím csak nemesembereknek járt. A házasságokkal a jobbágylány Bakaj Kata maga nem vált ugyan nemessé, de a nemesi családok szerves tagja lett, és az ő gyerekei már nemesnek születtek. Werbőczy István, a jogtudós, a korabeli törvények és szokások összefoglalója a 16. század elején az ilyen, egyenlőtlen felek között kötött házasságból származó gyermekek társadalmi státusáról is tájékoztat. Így írta: *a nemes apától és nem nemes anyától született utódokat valóságos és igazi nemeseknek tekintjük.*

Az a tény, hogy Werbőczy szükségesnek tartotta a nemes férfiak és nem nemes nők közötti házasság társadalmi következményeit regisztrálni, arra utal, miszerint ilyen esetek nem ritkán fordultak elő. És ugyancsak ő tájékoztat arról, hogy a fordított felállású – nemes nő és nem nemes férfi közötti – házasságot is társadalmi jelenségnek lehet tekinteni, mert annak a gyerekekre ható következményével is foglalkozott. *Azokat, akiknek csak anyjuk nemes, de apjuk nem nemes, valóságos nemeseknek nem mondhatjuk, hacsak a király az asszonyt az apai jogok valóságos örökösévé nem tette és nem fiúsította.* Vagyis a nem nemes apák gyermekeit végső soron éppen úgy királyi kegy tehette nemesekké, ahogyan a nemesi állapot általában királyi adományból származott. Ennek ellenére úgy tűnik, hogy jobbágyférfiak előmenetelt célzó házasságai gyakoribbak voltak, mint a jobbágynőknél előfordulók. Törvények többször foglalkoztak velük. Lehet azonban, hogy a felfelé házasodó jobbágyférfiak gyerekeinek ügye csak azért foglalkoztatta gyakrabban a törvényhozókat, mert az ő társadalmi státusukat illetően több probléma adódott, mint ott, ahol az apa rangja automatikusan öröklődött.

Kevésbé kifejezett volt egyes házasságok előmenetelt célzó jellege a jobbágyoknál olyankor, amikor nem a státus megváltoztatásához vezetett, hanem a jobbágyságon belül történt. Férjhez mehetett valaki a falu széléről a templom melletti telken gazdálkodó emberhez, vagy házasodhatott minden szolgáltatással terhelt családból

a szolgáltatások alól felmentett családba, a földesúr szemében jelentéktelen családból oda, ahonnan következetesen vettek fel az udvarba iparosokat, dajkákat és cselédeket. Házasodhatott a szegénységből a gazdagságba. A jobbágyságnak igen sok, a belső hierarchia különböző fokozatain álló egysége volt. Veress Éva egyszer, az 1960-as évek közepén mintegy mellesleg, más problémák vizsgálata során számba vette őket, és arra az eredményre jutott, hogy a jobbágyoknak igen határozott életvezetési elképzeléseik lehettek. Ehhez teszem hozzá: a házasság a belső emelkedés kézenfekvő eszköze volt. Az ilyen, belső előmenetel vizsgálata azonban igen nehéz. Nincsenek hozzá megfelelő források. Itt egyszerűen jelzem a létezését, anélkül hogy konkrét példákat tudnék róla leírni.

Arisztokrata környezetben a külföldi uralkodóházak tagjaival kötött házasságot tartom feltűnően előmenetelt biztosító ügyletnek. Ezeknek a neve lehetne politikai házasság, és az a legfőbb sajátságuk, hogy létrejöttükben a szerelem teljességgel kizárt. Olyan emberek között jönnek létre, akik korábban soha nem látták egymást. Politikai házasságot jobbágyok kivételesen sem, előkelő emberek viszont, férfiak és nők, ha nem is gyakran, de szokásszerűen kötöttek. Ilyen, politikai házasság volt a társkeresésről szóló fejezetben felsorolt arisztokrata külföldi házasságok közül néhány. Így Szapolyai István nádoré és Hedvig hercegnőé, Szapolyai Borbáláé és Jagelló Zsigmond királyé, Forgács Imréé és Saksen-Lauenburg Katalin Szidóniáé. Volt több is; nem kutattam fel valamennyit. És nem soroltam fel a társkeresésnél azt, ami a maga korában a legnagyobb feltűnést keltette, Rákóczi Zsigmond és Pfalzi Henrietta házasságát. Sokan felfigyeltek rá, mert Rákóczi Zsigmondról a nemzetközi politika irányítói közül sokan hallottak, Henrietta pedig annak az V. Frigyesnek a lánya volt, akit a harmincéves háborút kirobbantó cseh felkelés során választottak királlyá.

Rákóczi Zsigmondról a westfáliai béke tárgyalásain Münsterben azt suttogták, hogy tetszik Krisztina svéd

királynőnek. Krisztina egyesek szerint feleségül akart menni Zsigmondhoz. A pletykának valószínűleg nem volt semmi valóságmagva azon túl, hogy a svéd követek, akik a harmincéves háború magyarországi hadszínterein, illetve itteni megbeszélésein találkoztak vele, Rákócziról elragadtatott hangú beszámolókat küldtek haza. Rákóczi Zsigmond valóban megejtően színes, ragyogó egyéniség volt. Vonzó lénye miatt került kapcsolatba a harmincéves háborúval. A fejedelem, I. Rákóczi György ugyanis mint kedvenc fiát őt vitte magával a hadjáratba, és őt küldte időnként maga helyett tárgyalni. Mire azonban Zsigmond politikai házasság lehetőségéről kezdett érdeklődni, Erdélyből hazaköltözött Sárospatakra, és a királyi Magyarország politikájában lett vezető személyiség. Az 1649-es pozsonyi országgyűlésen református létére a katolikus nádorjelölt támogatására adott utasítást a Rákóczi család követeinek. Egyszerű meggondolásból cselekedett így: a katolikus jelölt, Pálffy Pál volt akkor a legtekintélyesebb magyarországi párt vezetője. Két évvel később, 1651 októberében kapta meg Rákóczi Zsigmond a nádor üzenetét: Pálffy és hívei készek akár fegyverrel is támogatni az uralkodó III. Ferdinánd elleni terveit.

Négy hónappal korábban tartották Henrietta és Zsigmond sárospataki esküvőjét. Az itteni szertartást a nagy csehországi lelkész, tudós és politikus, Comenius, anyanyelvi nevén Jan Amos Komensky végezte. Ő akkor már majdnem harminc esztendeje élt emigrációban Európa különböző országaiban, Svédországban, Angliában, Lengyelországban. Végig fennmaradt a kapcsolata V. Frigyes cseh királlyal, illetve családjával. Minden idegszálával azt figyelte, mikor hozza meg a nemzetközi politika alakulása a protestáns cseh emigránsok hazatérésének lehetőségét. Magyarországra jó fél évvel Henriettáék esküvője előtt költözött. Rákóczi Zsigmond terveiről Krisztina királynő vagy a volt cseh király környezetében értesült. Futó sárospataki látogatás után meghívást kapott hosszabb ott-tartózkodásra. Zsigmondnak Comenius széles körű nemzetközi kapcsolatai, a tudósnak Zsigmond Habsburg-

ellenes szándékai voltak értékesek. Összeköttetésükből, illetve terveikből azonban semmi nem következett: az esküvőt követő nyolc hónapon belül mind Henrietta, mind Rákóczi Zsigmond meghalt.

Ebbe a könyvbe főként azért került be az esetük, mert talán az ő politikai házasságuk körülményeit ismerjük a legrészletesebben. A legrészletesebbet olyan értelemben értem, hogy csak uralkodók politikai házasságairól tudunk többet. A kétféle politikai házasság, az uralkodóké és a főrangúaké egyébként annyira hasonlított egymáshoz, hogy van olyan vélemény, ami szerint az előkelők ezen a téren utánozták az uralkodókat. Én inkább azt látom jellegzetesnek, hogy a politikai házasságban rendszerint igen nagy rangbeli különbség, státusbeli eltérés van a házasfelek között. A menete mindnek hasonló: a kezdeményezés a férfi oldaláról indul, ő küld tájékozódó követeket közvetlenül a lány családjához, esetleg a rokonság valamelyik tekintélyes tagjához. Szóbeli megállapodás után lánykérőnek nevezhető megbízott megy – a vőlegény rangjának megfelelő kísérettel természetesen – a menyasszonyhoz, és hosszabb-rövidebb ideig húzódó tárgyalások után vagy házasságot garantáló szerződést írnak alá, vagy ténylegesnek számító házasságot hoznak létre a menyasszony és a távol lévő vőlegény között. Ilyenkor *per procura, meghatalmazással* kötött házasságról beszélnek. Mindkét eljárásnak az a lényege, hogy a menyasszony ne bizonytalanra utazzék a vőlegényhez.

Pfalzi Henrietta és Rákóczi Zsigmond között a hercegnő egyik nagynénjének lakóhelyén, a brandenburgi Crossenben per procura, Sárospatakon személyes házasság köttetett. A két esküvő részleteit a kor egyik fiatal szakértője, Kármán Gábor derítette ki. Crossenben Henrietta előbb egy asztalnál, ami a református templomok úrasztalát helyettesítette, a vőlegény helyettesítőjével gyűrűt váltott, a lelkész megáldotta Zsigmond és Henrietta kapcsolatát, majd az asztal helyére díszes ágyat hoztak, és Henrietta az egyik oldalra, Zsigmond helyettesítője a másikra leült, hogy az elhálást imitálják. Sárospatakon

Comenius előtt a szertartás sok elemét valószínűleg megismételték, de a pataki esküvő részleteit egyelőre nem ismerjük. Csak az biztos, hogy ott az elhálás Zsigmond és Henrietta között, akik akkor harmadik napja ismerték egymást, valóságosan megtörtént.

Házassági szerződés alapján jött Magyarországra 1521-ben Báthory István nádor menyasszonya, mazoviai Zsófia hercegnő. A kapcsolat Zsigmond lengyel király közvetítésével jött létre; Báthory őt kérte meg arra, hogy útját Zsófiához egyengesse. Esküvői szertartás azonban Zsófia otthonában nem volt. A szerződést sem maga a menyasszony, hanem özvegy anyja és fivérei írták alá. Az volt benne, hogy *férjét úgy fogja szeretni, tisztelni, és úgy engedelmeskedik neki, ahogyan szerény törvényes feleségek engedelmeskedni és szeretni szoktak*. Magyarországon viszont Báthory mindent megtett a házasságkötés ünnepélyessége érdekében. Két nádor özvegyét, Kanizsay Dorottyát, aki akkor az ország legelőkelőbb asszonya volt, kérte fel az ünnepség megszervezésére. Aztán majdnem hiba csúszott a tervébe, mert II. Lajos király az övével egyidejűleg akarta tartani a saját lakodalmát V. Károly császár húgával, Habsburg Máriával, és ő is Kanizsay Dorottyának szánta a háziasszony tisztét. Végül a vőlegények megállapodtak: kéthétnyi időkülönbséggel rendezték meg a király és a nádor lakodalmát. Így Kanizsay Dorottya mind a kettőt megtisztelhette.

Báthory célja a mazoviai házassággal valószínűleg az volt, hogy támogatást szerezzen magának a lengyel királyságból a 16. század eleji Magyarország éles belső pártküzdelmeiben. Nem tudom azonban, mennyit tett hozzá Zsófia férje sikereihez. Mert Báthory István kétségtelenül sikeres volt. Mint a köznemességgel és a köznemesek törekvéseivel szemben álló arisztokrata párt vezére igen nagy szerepet játszott Mohács után Habsburg Ferdinánd magyar királlyá választásában. Zsófia pedig minden jel szerint beilleszkedett Magyarországon. Az udvar legbelső köreihez tartozott. Bizalmi helyzetét jól érzékelteti az a tény, hogy 1527-ben a trónörökös,

Miksa főherceg keresztanyja lett, majd Báthory 1530-ban bekövetkezett halála után a király az ő kezén hagyta férje dús javait. Mazoviai Zsófia érthető módon nem ment haza a lengyel királyságba. Anna nevű lányával együtt itt maradt, majd magyar emberrel, a néhai nádor egyik kapitányával, Pekry Lajossal kötött második házasságot. Mazoviai Zsófia második férjét Ferdinánd a mágnások közé emelte. Aztán a hercegnő még legalább négy magyarországi urat, illetve a családjukat juttatta olyan előmenetelhez, hogy a királytól rangemelést kérhettek.

Itt visszatérek Thurzó Györgyhöz, akitől az előmeneteli házasság fogalmát vettem, mert ha a fogalom leírása nem tőle származnék, könnyen tekinteném megvetendő, az érintett feleket megalázó ügyletnek. Így azonban, bár nem akarom Thurzót idealizálni, bizonyos vagyok abban, hogy nem kívánt sógora és Lórántffy megnevezés nélkül hagyott lánya között méltánytalan kapcsolatot létrehozni. Az érzelmekről szóló szövegrészben írtam Thurzó György és második felesége, Czobor Erzsébet házasságáról. Thurzót mint a feleségéről gondoskodó férj iskolapéldáját mutattam be. Egy másik munka során találkoztam vele mint apával. Első házassága után özvegyen több évig egyedül, rokon asszony segítsége nélkül gondoskodott két kislányáról. Olyan gazdag és népes családban, mint az övé, ez a szokatlan eljárás csak azzal magyarázható, hogy szívesen volt egymásra utalt, szoros viszonyban a gyerekeivel. Ugyanezt mutatják második házassága jól dokumentált eseményei is. Czobor Erzsébet, aki nyilván ismerte az érzelmeit, gyakran hagyta férjére a gyerekeket. Thurzó pedig már nádor volt, ezer országos ügyet intéző, elfoglalt ember, amikor játszott a gyerekeivel, szeretgette őket. Egyszer, miután kedvencét, Borbálát megölelgette, így írt a feleségének: *Borisenkát az kedvedért megcsókoltam.*

Thurzó Györgyöt kicsit avult fordulattal melegszívű embernek nevezném. Elképzelhetetlennek tartom róla, hogy olyan házasságot szorgalmazzon, aminek a jó társa-

dalmi következményeivel szemben az érzelmi oldal eleve aggályos lehetett. Ha rendben levőnek találta volna a Lórántffy-féle házasságot, bizonyosan rendben is volt a kor felfogása szerint. Úgy látszik, az előmenetelt célzó házasság a 16–17. századi emberek tapasztalataiban nem fenyegetett feltétlenül rossz házasélettel. Ezen a ponton van egy lélektani csomó. Mai, *modern* korunkban az a nagy probléma, hogy a szerelemre alapozott kapcsolatok igen nagy hányada miért bomlik fel, és – ami nem egészen ugyanaz – a házasságok több mint kétharmada miért végződik válással. Pszichológusok, valamint más szakemberek tömegei foglalkoznak vele. Egyelőre eredménytelenül. A régieknél viszont éppen ellenkezőleg, azt kellene megvizsgálni, miért alakulhatott a szerelem teljes kizárásával létrehozott házasságok ismeretlen arányú része jó, meghitt kapcsolattá. A magyarázatra van sok, a történész saját tapasztalataitól és beállítottságától függő közhely, de valóságosan szerintem nem lehet megtalálni.

Nem lehet megtalálni a szerelem okát sem. Nem mintha a szerelem tüneteiről nem lehetne a forrásokban olvasni. De talán helyesebb az a fogalmazás, hogy bizonyos gesztusokat én a szerelem tünetének tartok. Mások, akár történészek, akár laikusok, esetleg semmit nem látnak bennük. Szerintem szórt és különböző emberektől származó adatokból a szerelmi házasságot az első eljegyzéstől a sokgyerekes többedik házasságig meg lehet rajzolni. Kezdődhet a sor Telegdy Kata és Várday Pál röviden már vázolt titkos eljegyzésével, következik aztán Révay András, aki arról hagyott adatot, hogy 1594 júliusában, a tizenöt éves háború egyik legnagyobb csatájából, Párkányból virágcsokrot küldött a menyasszonyának. A házasság elején lévő szerelemről tudósít egy fiatalasszony, Jakusich András felesége. Azt kérte az országgyűlésen tartózkodó apjától, hozzanak olyan törvényt, aminek az értelmében a férjeknek az esküvő után két évig nem kell elmenniük otthonról. Majd jön az első házasság előrehaladottabb szakaszában Batthyány Ferenc.

Öt gyerekük volt, és több mint tíz éve voltak házasok, amikor megírta a feleségének, Poppel Évának, hogy egy nappal a tervezettnél később megy haza, és így zárta a levelet: *Csókolom a kisujjadat.* A végén álljon Zrínyi Kata adata, aki negyvenévesen, mint tíz, két házasságból született gyerek anyja, második férje, Forgách Imre egyik rövid távolléte közben, házasságuk tizedik évében ezt írta neki: *Továbbá szerelmes szívem, én édes uram, kegyelmedet kérem, hogy ha kegyelmed engem szeret, ne késsék kegyelmed, hanem siessen kegyelmed haza.*

Szerelmi házasság teljes története elejétől végéig azonban vagy nem maradt fenn, vagy éppen olyan bizonytalan, mint maga a szerelem. Ha a szerelemnek nincs tudományos meghatározása, márpedig nincsen, nem szerencsés a kívülálló történésznek a régieknél szerelmet diagnosztizálnia. Egyetlen szerelmi házasságról mégis írok, mert egész történetét ennek sem ismerem ugyan, de a megítélését vitathatatlannak tartom. A főszereplő Pálffy Katalin, aki 1542 és 1616 között élt, és egyoldalú szerelemből ment hozzá a második férjéhez. Negyvenéves múlt, amikor első férje, Krusich János meghalt. A haláleset előtt Pálffy Kata minden valószínűség szerint ismerte jövendő második férjét, Illésházy Istvánt, mert Illésházy első felesége Kata elég közeli rokona volt. Nem hiszem azonban, hogy bármi lett volna közöttük; mind Pálffy Katát, mind Illésházyt szigorú gondolkozású embernek ismertem meg. Kata igen gazdagon lett özvegy. Hat vár és hatalmas uradalmak voltak a kezén, mert első férje után a vagyon nagy része magszakadás révén visszaszállt volna a koronára, de Krusich – a kincstárnak nyújtott hatalmas kölcsön fejében – elérte II. Rudolfnál, hogy halála után felesége és lánya tovább birtokolhasson. A lány, Krusich Ilona, akinek Balassi Bálint is udvarolt, a Habsburg-udvarban bennfentes krajnai arisztokrata Dietrichstein családba házasodott.

Illésházy ugyanekkor ugyancsak nem régen ugyancsak özvegy volt, egykori katona és aktív tanácsos a magyar kamaránál. Legmagasabb katonai rangjában Léván és

21. kép. Krusich János (1525–1580)

Győrben ötven katona felett parancsnokolt. Kamarai tanácsosnak, ahogyan 1587-ben nyert rangemelő diplomája írta, *éltesebb korában* nevezték ki. Öt évvel a rangemelés előtt tartotta Pálffy Katával az esküvőt. Az esküvő után azonnal megkapta, felesége vejével megosztva, Liptó megyének *a nagyságos Krusich János úr halála miatt betöltetlen* főispánságát. Aztán ugyancsak Krusich halála miatt volt üresedésben, ahogyan a diploma le is írja, a királyi udvarmesterség és a vele járó királyi tanácsosság tiszte, amit Illésházy István 1587-ben kapott meg. Ugyanakkor jutott a rangemeléshez. Az utóbbi nem feltételezte a vakanciát, mert a főrend tagjainak száma nem volt meghatározott. Nehéz azonban nem észrevenni Krusich János említését mind a rangemelő diplomában, mind a főispánságot adományozóban. Ahogyan a dúsgazdag és előkelő Pálffy Kata első férje helyére állította Illésházy Istvánt, úgy ruházta Krusich János hivatalos társadalmi tekintélyét Illésházyra II. Rudolf.

Ezekre az uralkodói gesztusokra számítani lehetett; arisztokrata asszonyok második vagy harmadik férjeit az uralkodók nem szokták az országos hivatalok nélküli nemesek sorában hagyni. Illésházy Istvánnak mindenképpen érdemes volt elvennie Pálffy Katát. Pálffy Kata Illésházy István melletti döntésére viszont nincs racionális magyarázat. Az asszonynak a meglévők felett már sem anyagi, sem társadalmi tőkére nem volt szüksége. Illésházytól nem is kaphatott volna. Saját személyében igen nagy társadalmi tekintélyt élvezett. Pálffy Katalint a *Bazin és Szentgyörgy úrnője* néven címezték, a protestánsok leghatalmasabb pártfogói közé tartozott, fivére ekkortájt vette el minden uralkodók bankárának unokahúgát, Fugger Máriát, vejének az apja császárok nevelője volt. És Illésházyról mint férjről majd kiderül, hogy igen jó birtokigazgató, de ilyen munkára rengeteg szakember tudását meg lehetett volna venni. Végül, bár Pálffy Kata negyven felett már közeledett ahhoz a korhoz, amikor özvegyek nem feltétlenül mentek újra férjhez, ha második férjre vágyott, bizonyosan sok kérő között válo-

gathatott volna. Nem egy öregedő volt katona, közepes státusú hivatalnok volt az egyetlen lehetősége.

Illésházy Istvánnak egy vitathatatlan jó képessége volt: nagy meggyőző erővel tudta saját sérelmeit és a másokat érő méltánytalanságokat tematizálni. Ez a képessége sodorta előbb személyes ellentétbe II. Rudolffal, majd ez vitte lengyelországi emigrációba, bár az uralkodó fivérével, a jövendő király Mátyás főherceggel Illésházy jó viszonyban maradt. Végül csatlakozott Bocskai István felkeléséhez. A békekötési feltételek egyik fogalmazója és a béketárgyalások vezetője lett. Károlyi Árpád, a 16–17. századi magyar történelem nagy hatású szakértője feltehetőleg Illésházy és Bocskai, illetve Illésházy és a protestantizmus kapcsolata alapján rendkívül művelt, széles körben népszerű, evangélikus vallásáért mindenre kész embernek írta le Illésházy Istvánt. Ötvös Péter újabb, minuciózus pontosságú kutatásai azonban más eredményre jutottak. Illésházy olvasmányai, feleségével folytatott levelezése, illetve az emigrációhoz vezető magatartása nem vall különösen nagyvonalú egyéniségre, állapította meg Ötvös. A legnagyobb mértékben egyetértek vele.

Férj és feleség kapcsolatáról az emigrációt közvetlenül megelőző időből és az emigrációból maradt különösen sok adat. Illésházy István végtelenül hosszú, minden teendő minden részletét közlő, ünnepélyes hangú leveleket írt Pálffy Katalinnak. Érzelemről nincs szó bennük. Ez még következhetnék a házaspár akkori életkorából; sok ideje együtt élő házastársaknak már nem kell az érzelmeiket bizonygatniuk. Nincs azonban a levelekben semmi kedvesség vagy játékosság sem. Súlyos szavak, bibliai alakok, Isten akarata népesíti be a szövegeket Illésházy oldalán. Érthető, lehetne gondolni, hiszen a levelek emigrációban születtek. De bizonyos prágai szőrnadrágról azért ír a nagyúr, mert – felesége tudhatná – csak hosszú nadrágot hord. Vagy kiderül, hogy szereti a szentgyörgyi bort, a neki küldendő bor fajtájára pontos utasítást ad, mert nem minden fajta utaztatható jól. A ló

vagy a kocsi is legyen megfelelő, és Illésházy megszabja, ki, mikor, hogyan vigyen levelet a postára. Ha Illésházy István kényelméről volt szó, bőven került profán szöveg az egyébként magasztos hangú levelekbe.

Pálffy Katát a levelek hangneme nem zavarta. Első szóra ugrott, utazott; Illésházy minden óhaját teljesítette. Mivel férje úgy akarta, személyesen járt el olyan ügyekben, amilyeneket minden gazdag nő szolgaelemekre bízott volna. Soha, semmiben nem igazította helyre Illésházy Istvánt. Nem látok más magyarázatot: Pálffy Katalin csodálta a fontos embert. Szerelmes volt bele. Mindannyian ismerünk kiváló nőket, akik – a kívülállónak érthetetlen okból – jelentéktelen embereket szeretnek.

Több, szerintem szerelmi házasságként működő kapcsolatot azonban nem írok le. Inkább a kortársaknak a szerelemről, illetve a szerelmi házasságról élő felfogását vizsgálom, mert azoknak a szakembereknek a véleményét osztom, akik szerint a társadalmi mentalitást a társadalmi tapasztalat alakítja ki. Ebben a konkrét esetben: a szerelmi házasságok tényei alakították ki a szerelmi házasság megítélését. A megítélés irodalmi művekben szereplő példáit nem vonom be. Nem tudom ugyanis őket személyekhez kötni.

Első helyen egy jobbágyi párt, a Bevezetésben már nyomatékosan említett özvegy Fekete Jánosnét és Botka Molnár Mátyást, illetve az ő házasságuk tanulságát mutatom be. Feketenéékről van a legmeggyőzőbb forrásom. Nemcsak ők maguk állították, hogy szerelmesek egymásba, nem is én mondom ezt róluk, hanem hatóság, mégpedig hozzáértő hatóság állapította meg. A hatóság beavatkozására azért került sor, mert Feketéné és Botka Molnár össze akart házasodni, de igen nagy volt közöttük a korkülönbség. A férfi, aki az esetét fenntartó első forrásban mint *ifjacska* szerepel, nem lehetett több tizennyolcnál, mert tizennyolc éves koruktól kezdve a fiúkról mint legényekről, nem mint fiúcskákról beszéltek a kortársak. Feketénéről pedig az derül ki, hogy

harminckét évvel korábban ment először férjhez. Vagyis – ha akkor a szokásnak megfelelően tizenhat, tizennyolc éves volt – a Molnárral kialakult kapcsolat idején ötven körül lehetett.

Először az asszony lakóhelyén, Sárospatakon jelentkeztek esküvőre. Miután ott elutasították őket, 1634-ben az illetékes felsőbb fórumhoz, a zempléni református egyházmegye lelkészeinek gyűléséhez fordultak. A nagy korkülönbség miatt attól sem kaptak a házasságra engedélyt. Feketéné és Molnár azonban nem tett le eredeti szándékáról. Aztán valamikor, nem ismerjük a pontos körülményeket, meg is kapták az egyházi hozzájárulást, ami abból látszik, hogy 1636-ban már ez került be az egyházmegye jegyzőkönyvébe: *Pataki Feketénét Botka Molnár Mátyás elvette.* Közben a fiú megemberesedett: 1636-ban már mint legényről szól róla a jegyzőkönyv. Nem a férfi korosodása miatt kapták azonban meg a házassági engedélyt. Nem lett volna logikus, hiszen ugyanannyival lett idősebb az asszony is. Egy második rövid feljegyzésből világos az engedély megadásának oka. *Sok esztendeje, hogy egymást várják,* áll a szikár szövegben, valamint: *nagy köztök az szeretet.* Végül a bejegyzés alkalmával így intették az új házasokat: *az elébbi szeretetben úgy megmaradjanak, hogy az eklézsiát soha ne búsítsák,* vagyis ne jöjjenek vissza válási keresettel.

Az idős asszony és a fiatal fiú a történeti szociológiában jól ismert jelenség. Ez a férfiak érdekházasságának talán legtöbbször használt képlete. Anyagi érdekből vett el sok fiatal ember özvegy öregasszonyt, mert legegyszerűbben így juthatott műhelyhez vagy más természetű vagyonhoz, írják. A Feketéné – Botka Mátyás páros ebbe a képletbe ragyogóan beleillenék. Fekete nevű molnárt nem találtam ugyan Patakon, de kétségtelenül sok molnár működött ott, és kevés összeírás maradt fenn Sárospatakról. Vagyis nem lenne nehéz feltételezni, hogy Feketéné mint malomtulajdonos maradt özvegyen, Botka pedig, aki már a férj életében náluk dolgozhatott iparoslegényként,

megragadta az alkalmat, vagy – még élesebben fogalmazva – kihasználta az özvegy szorongatott helyzetét.

Itt azonban, Feketéné és Botka Mátyás kapcsolatának magyarázatában, nem kell modern szakirodalmi értelmezésre hagyatkozni. Autentikus kortársaktól van magyarázat. Botkáék ügyét református lelkészek gyűlése tárgyalta. Olyan emberek véleményét ismerjük tehát, akik maguk is házasságban éltek; saját tapasztalatból tudták, hogyan, milyen okokból jönnek létre házasságok. Emellett ismertek sok idegen házassági kapcsolatot. A lelkészeknek a hívek – akarva-akaratlanul – bepillantást engedtek a legbensőbb titkaikba. Különösen áll a tájékozottság ténye a lelkészek egyházi bíróságként működő gyűlésére. Kevés olyan emberi magatartás, illetve érzelem volt, amit az egybegyűlt papok nem ismertek.

A tárgyalások részleteit, a tanúvallomásokat és hasonlókat rendszerint nem jegyezték fel. Két mondatnál többet a házassági perekről ritkán írtak be az egyházmegyei jegyzőkönyvbe. Egyik tartalmazta a tényállást, másik a lelkészek döntését. Így lett Feketéné és Botka bonyolult történetéből is az első bejegyzésben csak egy, a másodikban két mondat. Igaz, a tényálláshoz nem kellett sok magyarázat. A nagy életkori különbség miatt a sárospataki lelkész, majd első döntésével a lelkészek gyűlése jogosan járt el, amikor az öreg asszony és a fiatal férfi esküvői kérését elutasította. A nagy korkülönbség tényét egyébként Feketéné és Botka nem tagadta.

Nagy köztök az szeretet, volt a házasság engedélyezésének oka. Mivel pedig maguk a lelkészek, akik az egész Felső-Tisza-vidékre kiterjedő egyházmegye különböző falvaiban laktak, nemigen tehettek a legény és az asszony magatartásáról saját megfigyeléseket, nem tartom valószínűnek, hogy a szeretet jelenlétét közöttük ők diagnosztizálták volna. A szerelmet mint az ügyben döntő tényezőt alighanem Botkáék vonták be, amin tényszerűen azt értem, hogy ők kezdtek a lelkészek előtt szerelemről beszélni. Kölcsönös szeretettel indokolhatták ragaszkodásukat egymáshoz, vagy talán azzal magyarázták azt,

hogy miért zavarják ismételten az egyházi hatóságot. Felteszem továbbá, hogy a szerelem bizonyítására tanúkat kellett állítaniuk. Ha így volt, a kérelmező pár és a lelkészek a tanúskodó ismerősökkel együtt beszéltek a házasságra okot adó szeretetről.

Feltételezések nélkül csak az bizonyos, hogy a hívek és a lelkészek a szerelem fogalmát nem csak ismerték, de igen nagy értéket tulajdonítottak neki. A lelkészek fölébe helyezték egyrészt egyházuk egyik alapvető előírásának, a nagy korkülönbség tiltásának, másrészt a szerelmet tekintették a házasság összetartó erejének. Azért intették a feleket az eljárás végén, hogy *a szeretetben megmaradjanak*.

Hasonló értelmű szerelemről vannak más források is. Kiderül belőlük, hogy a szerelem mindent elsöprő erejére hivatkozás nem mindig működött. Jobbágyi környezetben bizonyos Ilona nevű asszony és Fordos György esete a példa. Paráznaság vádjával kerültek 1622-ben úriszék elé. Nem tagadták, és előadták a bűvösnek szánt mentséget: *mi szerettük egymást, azért cselekedtük*. A körülmények azonban ellenük szóltak. A bíróság a szeretet tényét nem vitatta, de minősítette. *Tisztátalan* Ilonáék szerelme, állapították meg, mert semmi nem tartotta volna vissza őket a házasságtól. *Isten szerént való házasság szerént is hozzámehetett volna* Ilona Fordoshoz, volt a véleményük, és a párt pellengérre, vesszőzésre, a birtokról való kiverésre, visszatérésük esetén fejvesztésre ítélték.

Arisztokrata környezetben a szerelem valódi vagy vélt hatalmára, illetve ilyen természetű használatára II. Rákóczi György és Báthory Zsófia házassága körül I. Rákóczi György adott beszédes példát. Ez az adat erdélyinek tűnik, mivel azonban I. Rákóczi György a királyi Magyarországon élt harminchét éves koráig, erdélyi fejedelemsége előtt a királyságbeli arisztokrata társaság ünnepelt tagja volt, használhatónak ítélem, mert ottani mentalitást tükröz. Rákóczi akkor kezdett fia végzetes szerelméről beszélni, amikor sikerült Báthory Zsófia kezét megszereznie neki. A lány a hatalmas Báthory-

dinasztia utolsó tagja volt. A lánykérésnél számított óriási vagyona; I. Rákóczi Györgyöt mindenki mint nagy vagyongyűjtőt ismerte. Még fontosabb, minden pénznél értékesebb volt Báthory Zsófia személye. Zsófia őseit az Árpád-házi királyok koráig lehetett visszakövetni; Rákócziéknál a vőlegény nagyapja, az egri várkapitány Rákóczi Zsigmond kapott 1588-ban főrendiséget, majd ült alig egy évig az erdélyi trónon. Mellesleg: egy Báthory mondatta le. A Báthory-fejedelmek egy időben, évtizedekig azt csináltak Erdélyben, amit akartak. És – ez volt a dicsőség teteje – egy Báthory, Báthory István tíz éven át a lengyel nagyhatalom királya volt. A fiatal Rákóczi György és Báthory Zsófia házassága királyi dinasztiához kapcsolta az új-előkelő Rákóczi-családot.

Mindezzel a rendkívül előnyös körülménnyel szemben óriási hátrányként hatott az, hogy Báthory Zsófia a Báthoryak katolikus ágához tartozott. Hívő katolikusként nevelték, míg Erdélyben Bethlen Gábor uralkodása óta a kálvinizmus számított államvallásnak, és a fejedelemség, ha a külföld foglalkozott vele egyáltalán, a protestáns európai politika részének tűnt. Talán még lényegesebb tényező volt az, hogy a fejedelemség vezető politikusi garnitúrája, valamint a közvéleményt befolyásoló értelmiség a református vallást követte. A kiáltóan katolikus házasság tárgyalásainak magyarázataképpen nem lehetett előttük pénzről, vagyonról, a menyasszony kiváló őseiről beszélni. Valószínűleg I. Rákóczi György ötlete volt, hogy a fiatalok végzetesen beleszerettek egymásba. A szülők kénytelenek házassági szándékukba beletörődni.

Az államérdek felett álló szerelem mint a közvélemény megnyerésének vagy megnyugtatásának eszköze egyben bizonyíték arra, hogy a 16–17. század kortársai a szerelemnek nagy erőt tulajdonítottak, és a szerelmi házasságot mint természetes jelenséget kezelték. Rákócziék esetének adatai ugyanazt mondják, mint azok, amelyekről Botka Molnárék hagytak forrást: a szerelem érték, a mindennél fontosabb házasság alapja lehet.

A kétféle összeköttetés, az előmenetelt célzó házasság

és a szerelmi házasság mennyiségi arányairól még csak becslést sem lehet felállítani. A hagyományos felfogás szerint a *régieknél* általános az első volt, a család által létrehozott, az egyének szempontjait figyelmen kívül hagyó, stratégiai házasság. A stratégia irányítója a korlátlan hatalmú apa, aki bonyolult társadalmi játékban mint egy kártyát használja a lányát. A másik oldalról, a fiús apáról nem szól a fáma. Ez a kép a régies *gazdálkodó ember*-felfogással készült, eléggé logikus elemekből épül fel, és könnyű megérteni, úgyhogy nyilván hosszú életű marad. Még sokáig fogják ismételgetni, bár tényekre irányuló kutatás nincs mögötte. *Mítoszok*, nem tények állnak a kora újkori család fullasztó légköréről szóló értekezésekben, írta le újabban, majdnem húsz évvel ezelőtt egy nagy kutatási munkálat vezetője, Jürgen Schlumbohm, és ezt a felfogást követik mind többen. Összefügg azzal a nagy szemléletváltozással, ha úgy tetszik paradigmaváltással, amiről a Bevezetés egyik részében írtam. Vannak azonban olyan szakemberek is, akik egyszerűen tévesnek tekintik a régimódi eredményeket. A kora újkor egyik szakértője, az amerikai Steven Ozment nemrég adott ki értekezést a tévedések historiográfiájáról. A címe nyilván szándékosan sokkolja az elnyomó családot valló kutatókat: *Az ősök. A szerető család a régi Európában.*

Ha mindezt a házasságra és az én itteni eredményeimre fordítom, nyilvánvaló, hogy volt a család által manipulált, stratégiai házasság; Thurzó György pontosan azt írta le. Ott volt azonban az ellenpont is: Thurzó saját házassága. Tágabb értelemben és Schlumbohmék eredményeit is figyelembe véve úgy kell fogalmazni, hogy a kora újkori család gondoskodott a tagjairól, s nem a tagjait leigázó szörnyként működött. Ezt a tulajdonságát a házasságról szólva nem tudom leírni, mert nincsenek rá megfelelő források. Nem maradtak fenn leírt beszélgetések, amelyekből értesülnénk róla, milyen meggondolásokból hoznak létre házasságokat. Egy másik munka során viszont, a gyerekekről szóló és már többször hivatkozott

kutatásokban a gondoskodás-motívum nagyon élénken kivehető volt. A gondoskodást tekintették normának. És itt kapcsolódik a gyerekek ügye a házasságéhoz. Ahogyan a 16–17. század kortársai számára a gyerekek gondozása volt norma, azt tekintették természetesnek, úgy volt természetes norma a házastárs iránti szeretet. Nem tudjuk, mennyien éltek szemben a normákkal. Mert éltek a kor Európájában, Magyarországon is, rémes, a gyerekeiket és a házastársukat megalázó emberek, de bizonyosan nem a gyerek kiszolgáltatása és a házastárs megalázása volt a főszabály.

III. BEFEJEZÉS – A TÉRRŐL ÉS A KÜLÖNBSÉGEKRŐL

Urak és parasztok házassága, házassági szokásai vagy a házasságról alkotott felfogásuk között nem mutatkoztak érdemi különbségek. Hiba lenne azonban mindennek alapján arra következtetni, hogy az élet más területein sem voltak igen lényeges eltéréseik. Mert a házasságon kívül minden korban, így a 16–17. században is még nagyon sok más körülmény járult hozzá az ember helyzetének meghatározásához. Az érintettek nyilván tudták, mit tekintenek saját szempontjukból fontosnak. Az értékelésekben nagy egyéni eltérések lehettek. Mivel azonban a régmúlt alakjait már nem lehet megkérdezni, a kutatón áll, mit választ ki, milyen adatokat tekint jellemzőnek. A múlt képe voltaképpen a történész beállítottságától, az élettel szemben támasztott igényeitől függ.

Engem jóformán azóta, amióta ebben a korszakban kutatok, azaz jó néhány évtizede, az emberek rendelkezésére álló lakótér egyenetlen elosztásának jelensége foglalkoztat. Mindig is nagy társadalmi igazságtalanságot éreztem mögötte. Mert voltak várak, és voltak kunyhók. Nem nehéz elképzelni, mennyivel könnyebb házasságot fenntartani, másokkal együtt élni ott, ahol az ember időnként magára csukhatja az ajtót, mint ott, ahol mindenki mindig egy helyiségben szorong. Menynyivel könnyebb nem alkalmazkodni, mint örökké azt lesni, nem zavarok-e a magatartásommal valakit, vagy nem zavarnak-e mások engem. Esetleg csak egyszerűen: mennyivel kellemesebb szép kilátású, tágas teremben lakni, mint valami faluvégi házacska kamrájából szemlélni a világot. A kétféle helyzetnek nyilván vannak az egyé-

niség alakulásában következményei. Vagy a kényszerű ütköződés, vagy az ütköződés elkerülésének lehetősége bizonyosan erősíti az ember én-tudatát. Nem tudom, melyik előnyösebb hatású, de kétségtelennek tartom, erre vannak is pszichológiai elméletek, hogy zsúfoltságban, illetve tágas térben különbözőképpen működik az egyén.

Most azonban, amint meggondolásaim 16–17. századi vetületének leírásához fogtam, rájöttem, hogy erről a társadalmi igazságtalanságról nem lehet korszakspecifikusan írni. Ma éppen úgy tapasztalható, mint a 16–17. században. Egyetlen példával, egy ispotállyal, ami kórház, szegényház, öregotthon volt, érzékeltetem az akkori és a mostani viszonyok hasonlóságát. Sokáig őriztem azt az adatot, ami szerint a sátoraljai Borsiszeren volt ispotály két szobájában 1638 körül *nyolc szegény persona* szokott lakni. Nyolc egymásnak idegen, szegény ember zsúfolódott ott össze, miközben az uraság családja tágas kastélyokban lakott, írtam volna, de idejében eszembe jutott, hogy a négyágyas szoba mai kórházakban és ingyenes felvételt biztosító öregotthonokban is általános, ha vannak egyáltalán ingyenes öregotthonok.

22. kép. Id. J. Bruegel: Az uraság látogatása

Nem tudtam viszont, gazdag egyének tartanak-e fenn betegeknek és szegényeknek ingyenes menedékeket. A kérdés azért merül fel, mert a borsiszeri ispotályt, ahogyan a nagybirtokokon volt ispotályokat általában, az uraság tartotta fenn. Utánanéztem a mában. Nem találtam nagyvállalatok honlapjain az ispotálynak megfelelő üzemi intézményről szóló adatot. És nem találtam, bár sokat kerestem, gazdagok által fenntartott ingyenes menedékhelyet.

Úgy tudom továbbá, ha valakinek ma sikerül bekerülnie elviselhető térítés ellenében működtetett öregotthonba, anyagi juttatás nem jár neki. A borsiszeri ispotály lakói ezzel szemben – az ellátás ingyenessége mellett – a borsi kastélyból kaptak valamilyen címen pénzt. És Borsi szép lakást biztosított ugyan az uraságnak, de egyik hely sem volt az ispotálynál minőségileg gazdagabb, mint amennyivel gazdagabb egy ingyenes mai öregotthonnál, esetleg hajléktalanszállásnál sok, újabban épült pompázatos nagy villa. Egy 2006-ban végzett, államilag támogatott kutatás eredménye szerint a magyarországi lakosság 35 százalékának nincs semmilyen megtakarítása. 2008. január elsejétől a minimálbér 69000 forint. Tavaly az ország második leggazdagabb embere 30000000000 forint éves jövedelemre tett szert; egy év alatt megduplázta a vagyonát. A társadalmi igazságtalanság formái a kapitalizmus viszonyai között mások, mint a feudalizmus idején, de semmivel nem lettek kisebbek. Itt közbevetőleg talán nem felesleges arra emlékeztetni az olvasót, hogy mind a feudalizmus, mind a kapitalizmus alakulásának időbelileg és földrajzilag sokféle szakasza volt. Én itt az egyiknél a 16–17. századiról, a másiknál az 1990-es évek óta alakulóról, mindkettő esetében a magyarországiról írok.

Nem társadalomkritika azonban a cél. Nem megyek bele tehát abba a problémába, mit nyújt a társadalomnak egy kapitalista gazdag, mit egy feudális úr. Ez is megítélés kérdése. Nézhetem a köz javára ténylegesen kifizetett pénzt, és nézhetem a közvetett hatást. Az első

esetben vezetnek a feudálisok, a másodikban körülbelül 1:1 az eredmény. Mert a 16–17. századi nagybirtokos a birtokát, a rendszerint résztulajdonos mai nagytőkés pedig a vállalatot, ahol a társadalom ellenkező végén élő emberek dolgoznak, megszervezte, megszervezi. Igen nagy különbségnek a kétféle rendszer között azt látom, hogy a régieknél a különböző társadalmi egységekhez tartozó személyek, az úr és a jobbágy összeköttetése emberi kapcsolatokon alapult és az úr alapvető létfeltétele volt, míg a moderneknél az ember nélkülözhető, illetve az emberi tényező csak a társadalmi piramis legtetején és szűk feladatkörre esően játszik szerepet.

Egy 16. századi mágnásasszony, ugyanúgy az akkori nagyúr, bizonyos feladatokat maga körül nem tudott ellátni, vagy annyira idegenek voltak tőle feladatok, hogy nem is kísérletezett velük. Erre a tudatállapotra valószínűleg akaratlanul, de a források információi szerint jól érzékelhetően ránevelték az előkelőket. Születésétől kezdve minden gyereknek külön személyzete volt. Míg a kicsinyek járni nem kezdtek, állandóan ölben vitte őket a várban ide-oda, sokszor a szabadban levegőzni a pesztra, aki nem csak lány, fiú is lehetett. Amikor pedig elindultak, ugyanezek a személyek, később a nevelők mindenhova követték őket, rendszerint egy szobában aludtak velük. A kis mágnáslány és a mágnás kisfiú mindent készen kapott, mindent megcsináltak neki. Ma azt mondanánk, mindent megcsináltak helyette, ők azonban feltehetőleg nem maguk helyettesítésének, hanem a szolgaelemek természetes funkciójának tekintették az ilyenfajta szolgálatot. Ugyanakkor tudták, eleinte a szüleik, aztán maguk a felnőtt arisztokraták, hogy csak a legmegbízhatóbb személyeket fogadhatják be ennyire szorosan.

A felelős választáshoz sok embert kellett ismerni, és a nagybirtokosok sok embert ismertek. Ismerték a jobbágyaikat, jóllehet ezerszám éltek férfiak, nők és gyerekek a birtokaikon. Hasonlóról mai nagyvállalatok vezetőinek beszámolói nem szólnak. A mai gazdagok egyszerűen

megveszik a munkaerőt, megveszik a szolgáltatásokat. Újabban, a technika fejlődése, az elektronika az élet egyre több területén egyenesen feleslegessé teszi a személyes érintkezést a rendszergazdák és a felhasználók között. Ez lényegesen egyszerűbb helyzet, mint amilyenben a 16–17. századiak jól eligazodtak. Igaz, itt is működött a helyettesítés: gazdatisztek közvetítettek úr és jobbágy között. Sok olyan uraságról tudunk azonban, nőkről és férfiakról egyaránt, akik személyesen ellenőrizték a jobbágyösszeírásokat, és személyesen hoztak a jobbágyok ügyeiben döntéseket. Ugyanez a kapcsolat a másik oldalról: a jobbágyok ismerték az uraságot. Bevett magatartásforma volt az, hogy ha levelet írtak az úrnak – rendszerint valami panaszt közlendő –, érdeklődjenek *a nagyságos úrnő* és *a nagyságos úrfi, a nagyságos kisasszony* jóléte iránt, elmenjenek az özveggyé vált úrnőhöz kondoleálni, ha pedig ők maguk haltak meg, végrendeletükben megemlékezzenek a földesúri családról.

A *földesúr és jobbágy ismeretsége* fogalom. A két fél társadalmi érintkezésének szerkezetét jelöli. Nem jelenti azt, mintha minden földesúr minden jobbágyot ismert volna, illetve minden jobbágy ismerte volna az uraságot, továbbá az egész családját. Nem jelenti azt sem, mintha úr és jobbágy valami nagy társadalmi békében élt volna egymás mellett, vagy nagy társadalmi békében éltek volna együtt. Nem. A súrlódások napirenden voltak. A földesúr folyton többet és mást kívánt, mint amit a jobbágy régóta gyakorolt szokás alapján méltányosnak tekintett, a jobbágy pedig nyíltan, esetleg társadalmi manőver segítségével kitért a szolgáltatások teljesítése elől. Az ellentét hol a felkelésig menően erős volt, hol néhány szóval elintézhető, mégis mindig közös volt benne a felek kölcsönös ismeretsége. A jobbágy pontosan tudta, ki az a személy, akivel szemben áll, hogyan szokott parancsmegtagadásra reagálni, mit lehet várni tőle. Ahogyan fordítva is: az úr tudta, kik a jobbágyai, hogyan szokták fogadni az intézkedéseit, meddig tűrik a sérelmeket.

Összefoglalóan azt lehet mondani az ismeretségre alapozott társadalmi érintkezésről, hogy nem engedett teret az ellentétek elfajulásának. Mindkét fél tisztában volt vele, meddig mehet el. Mivel pedig a társadalmi béke megőrzése mind az úr, mind a jobbágy érdekében állt, csak kivételesen rossz helyzetfelmérés következtében robbant ki erőszak. Nem véletlenül lett a nemzeti romantika gondolatvilágában éppen a 16–17. század úr és jobbágy viszonyának idilli korszaka. Később, nagyjából a 18. század elején a társadalmi érintkezés ismeretségre alapozott formája a nagybirtokról eltűnt.

Mindezt azért tartottam fontosnak a házasságról szóló szöveg befejezéseként leírni, mert nem szeretném, ha az olvasó azt gondolná, hogy *a legfőbb dolog* körüli hasonlóságokkal úr és paraszt romantikus viszonyát akartam bemutatni. Mert akármennyi hasonlóság volt is az életvezetésükben, a lényeget tekintve szemben álltak egymással. Az úr nemcsak lakótérből, hanem az élet minden javából tetszőleges mennyiséget szerzett magának, míg a jobbágynak mindenből körülbelül annyi jutott, amennyit az úr meghagyott. A sok kívánatos cél között a házasság jogáért azonban a jobbágynak még csak küzdenie sem kellett. Az úr akkor tudta jól használni, ha házas volt. A házasság ilyen módon adódó hasonlóságai engem is megleptek. Miután az első rájuk utaló adatok más munkáim során véletlenül elém kerültek, lebilincselő feladattá vált az egész helyzet felderítése.

KÉPJEGYZÉK

17. kép. A Rák csillagkép, fametszet: Kalendárium RMK I. 90.

18. kép. A Szűz csillagkép, fametszet: Kalendárium RMK I. 90.

19. kép. Kanizsay Orsolya olajképe ismeretlen mestertől, 1560: MNM Történelmi Képcsarnok

20. kép. Nádasdy Tamás olajképe ismeretlen mestertől, 1560: MNM Történelmi Képcsarnok

21. kép. Krusich János olajképe ismeretlen mestertől, 1580: Trenčín, Trenčianské Múzeum

22. kép. Id. Jan Bruegel: A földesúr látogatása, olajfestmény, 1597: Bécs, Kunsthistorisches Museum